

บทที่ 2

งานเขียน และแนวความคิด/ทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

งานเขียน และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษางานเขียนและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องนี้เป็นการสำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเรื่อง “พญานาค” ซึ่งเป็นการสำรวจงานเขียนและงานศึกษาวิจัยที่ทำให้ทราบถึงตำนานเรื่องเล่า และความหมายของพญานาคในเบื้องต้น เพื่อเป็นพื้นฐานเชื่อมโยงกับการศึกษาในการทำความเข้าใจและนำไปสู่การวิเคราะห์กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

โดยการสำรวจงานศึกษาเกี่ยวกับตำนาน เรื่องเล่า ความเชื่อ ตลอดจนงานเขียนเชิงวิชาการที่เกี่ยวข้องกับพญานาคนี้ เป็นส่วนสำคัญที่สามารถทำให้ทราบถึงนัยยะและความหมายต่างๆ ซึ่งตำนานเรื่องเล่าเหล่านี้ถือเป็นส่วนขยายความหมายที่ลึกซึ้ง ถือเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างยิ่งที่จะทำให้เห็นมิติความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อเรื่องพญานาคกับผู้คนในชุมชน จนขยายออกไปสู่การสร้างมูลค่าในฐานะที่เป็นต้นทุนทางวัฒนธรรม ในแง่ของการจัดการท่องเที่ยว

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากงานเขียนและงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับพญานาค มีปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก ผู้ศึกษาจึงข้ามงานศึกษาบางส่วน เช่น งานศึกษาที่ว่าด้วยพญานาคกับศิลปกรรมไทย¹ เป็นต้น ดังนั้นการสำรวจงานเขียนในที่นี้จึงมุ่งเน้นแต่งงานเขียนที่เฉพาะเจาะจงที่จะเชื่อมต่อกับ “การเที่ยวชมบั้งไฟพญานาค” ซึ่งเป็นกรณีศึกษาเฉพาะในงานศึกษานี้

จากการสำรวจงานเขียน ทั้งงานเขียนที่เป็นนิทานปรัมปรา ตำนานเรื่องเล่า ความเชื่อทางพุทธศาสนา จนถึงงานเขียนที่เป็นเอกสารตำราทางวิชาการที่วิเคราะห์ความหมายเชิงโครงสร้างของพญานาคในสังคมไทย ผู้ศึกษาได้ทำการจัดจำแนกประเภทของการศึกษาเกี่ยวกับพญานาคเพื่อนำเสนอ โดยแบ่งเป็น 3 ส่วน ได้แก่

¹ ตัวอย่างเช่น งานที่วิเคราะห์ความหมายของพญานาคในแง่ของศิลปกรรม และการออกแบบรูปทรงของพญานาคในทางสถาปัตยกรรม เป็นต้น

- 1) งานเขียนที่เกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของพญานาค
- 2) งานเขียนที่เกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์ ปรากฏการณ์ “บั้งไฟพญานาค”
- 3) งานเขียนที่เกี่ยวกับการศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็นสินค้า

งานเขียนที่เกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของพญานาค

เรื่องราว และเรื่องเล่าเกี่ยวกับ “พญานาค” สำหรับชาวไทยพุทธ ถือเป็นสิ่งที่ใกล้ชิดผูกพันกันจนพญานาคได้กลายเป็นสัญลักษณ์และสื่อความหมายเกี่ยวข้องกับแนบแน่นกับวัฒนธรรมและความเชื่อของชาวไทยพุทธ ดังจะพบเห็นได้โดยทั่วไปจากลวดลายจิตรกรรมและปฏิมากรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งมักจะมีลวดลายที่มีรูปร่าง ลักษณะ หน้าตาของพญานาคปรากฏอยู่แทบทั้งสิ้น ดังนั้นจึงไม่ได้เป็นเรื่องแปลกใหม่ที่จะมีผู้คน โดยเฉพาะชาวไทยพุทธที่ให้ความสนใจในเรื่องราวเกี่ยวกับพญานาค ดังเช่นที่ปรากฏในเอกสารและงานเขียนเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นงานเขียนที่มีความหลากหลายในการนำเสนอเนื้อหา โดยในส่วนนี้จะเป็นการนำเสนองานเขียนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาความเป็นมาและเรื่องราวของ พญานาค ในสังคมไทย ซึ่งมีผู้ที่ได้ศึกษา และกล่าวถึงไว้ดังนี้

1. งานเขียนเกี่ยวกับพญานาค ในประวัติศาสตร์เรื่องเล่า ตำนาน

ส.พลายน้อย ในหนังสือเรื่อง “พญานาค”² ได้เขียนและรวบรวมเรื่องราวตำนานพงศาวดารโบราณเกี่ยวกับพญานาค ที่ครอบคลุมเรื่องของลัทธิความเชื่อเรื่องเกี่ยวกับ“งู” และการบูชาเรื่องงู ความสำคัญของงานเขียนนี้ คือ การทำให้เห็นความเป็นมาของประวัติศาสตร์ความเชื่อเกี่ยวกับงู ที่พัฒนามาจากความเชื่อของชนชาติต่างๆ ทั้งในอียิปต์ กรีก โรมัน ฯลฯ ตลอดจนเป็นงานเขียน ที่นำเสนอเรื่องราวของ “นาค” สัตว์ในตำนานที่มีความสำคัญและช่วยให้ความหมายเรื่องพญานาคนั้นได้เปิดกว้างมากขึ้น เช่น การกล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่างนาคกับมนุษย์ พญานาคในชาดก พญานาคในพระพุทธศาสนา ลักษณะพญานาค และนาคโลก จนถึงเรื่องราวพญานาคที่เกี่ยวกับ พิธีบวงสรวงบั้งไฟพญานาค

² ส. พลายน้อย, พญานาค, (กรุงเทพฯ : น้ำฝน , 2540).

นอกจากนี้ ศ.พลาญน้อยยังเป็นผู้ที่ได้รวบรวมเรื่องนาคและสัตว์ในเรื่องเล่าอื่นๆ ไว้ในหนังสือเรื่อง “อมนุษนิยาย”³ ที่อธิบายลักษณะต่างๆ ของอมนุษย์ในตำนานที่สัมพันธ์กับตำนานความเชื่อ ความนับถือของผู้คนอีกด้วย ซึ่งเป็นการอ้างอิงถึงเรื่องนาคที่มีที่มาจากหลากหลายแหล่ง โดยที่อาศัยการสำรวจวรรณกรรมต่างๆ ได้แก่ นิทานพื้นบ้าน เรื่องเล่าท้องถิ่น ตำนานท้องถิ่น วรรณคดี เป็นต้น

งานเขียนอีกชิ้นหนึ่งที่กล่าวถึง “พญานาค” ในประวัติศาสตร์เกี่ยวกับความเชื่อที่ได้มีการศึกษาและรวบรวมไว้อย่างละเอียดและครอบคลุม คือ งานของสุจิตต์ วงศ์เทศ ที่เขียนหนังสือเรื่อง “นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์”⁴ โดยเป็นงานเขียนที่รวบรวมประวัติศาสตร์เรื่องราวความเชื่อเรื่องนาคหรือ “ลัทธิการบูชา” ของผู้คนในภูมิภาคอุษาคเนย์ เป็นงานที่น่าสนใจว่าด้วยเรื่องเล่าตำนานต่างๆ ที่นำมาผนวกกันเป็นเรื่องราว โดยผสมผสานแนวคิดในแง่มุมด้านมานุษยวิทยาในการศึกษาทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในอุษาคเนย์ในแง่ของคติหรือลัทธิบูชาที่ยกย่องนับถือ “งู” ให้เป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งโดยนัยหนึ่งของการให้ความหมายที่น่าสนใจในงานเขียนนี้ ก็คือ นาค โดยตำนานในแง่หนึ่งก็สื่อความหมายในฐานะที่นาคเป็นหรือมาจากชนพื้นเมืองนั่นเอง กล่าวอีกแบบหนึ่งคือตำนานของการกล่าวถึงนาคในแง่หนึ่ง ถูกผลิตสร้างขึ้นให้สอดคล้องโยงใยกับวิถีชีวิต และผู้คนในภูมิภาคอุษาคเนย์ เช่น บทหนึ่งที่กำลังกล่าวถึง “คนพื้นเมืองล้วนเป็นนาค”⁵ ที่พยายามสะท้อนให้เห็นว่านิทาน ตำนาน เรื่องเล่าต่างๆ ที่เกิดขึ้นแม้ในแง่หนึ่งเป็นเรื่องที่เกินกว่าที่จะเชื่อว่าเป็นจริง แต่ขณะเดียวกันก็มีร่องรอยความเป็นมาบางอย่างที่สอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นนัยความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของเรื่องเล่าเรื่องพญานาค

งานเขียนที่น่าสนใจเรื่องราวประวัติความเป็นมาของพญานาคโดยละเอียดถี่ถ้วนอีกชิ้นหนึ่ง คือ งานของ อ.บุรพา ในหนังสือเรื่อง “ร่องรอยนาคา”⁶ เป็นงานเขียนชิ้นหนึ่งที่สรุปรวบรวมความเป็นมาเกี่ยวกับพญานาคในมิติที่แตกต่างหลากหลายรวมไว้ในหนังสือเล่มเดียว กล่าวคือ

³ ศ. พลาญน้อย, อมนุษนิยาย, (กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2544).

⁴ สุจิตต์ วงศ์เทศ, นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2543).

⁵ เรื่องเดียวกัน. น.8-19.

⁶ อ.บุรพา, ร่องรอยนาคา, (กรุงเทพฯ : แสงพระอาทิตย์, 2546).

เนื้อหาภายในหนังสือนี้เป็นการอธิบายความเป็นมาต่างๆของพญานาคในมิติที่หลากหลาย ตั้งแต่ในส่วนของร่องรอยนากับอารยธรรมโลก ประวัติความเป็นมาของพญานาค พญานาคกับพระพุทธศาสนา ตำนานเกี่ยวกับพญานาค ตลอดจนปรากฏการณ์เกี่ยวกับบั้งไฟพญานาค และความน่าสนใจของงานเขียนนี้ คือ การอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวในเชิงความสัมพันธ์ของพญานาคที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่ลำน้ำโขง ด้วยการนำการอธิบายในมุมมองต่างๆ ทั้งในส่วนของตำนานเรื่องเล่าพงศาวดาร และการพิสูจน์เรื่องเล่าในเชิงเหตุผลทางวิทยาศาสตร์มาประกอบกัน

อย่างไรก็ตามงานชิ้นนี้ยังคงเป็นงานที่ให้ความหมายโดยรวมของพญานาค โดยเน้นการนำเสนอในแง่ของการสื่อสารระหว่างพญานาคกับผู้คนด้วยวิธีการต่างๆ ผ่านสิ่งที่เรียกว่าเป็น “ร่องรอย” ที่เกิดเหตุการณ์เรื่องเล่าที่สลับต่างๆมากมาย ซึ่งนับว่าเป็นงานเขียนชิ้นหนึ่งที่ท้าทายวิคิดและภูมิปัญญาแบบสมัยใหม่หรือแบบวิทยาศาสตร์ที่อาจจะละเลยเรื่องเล่าตำนาน เหตุการณ์ต่างๆว่าเป็นเรื่องมหาย

ส่วนในงานเขียนของ อุดม เชยกิจวงศ์ ในหนังสือเรื่อง “ตามรอยพญานาค”⁷ เป็นงานเขียนที่มีความน่าสนใจแตกต่างออกไป คือ ให้ความสำคัญกับการนำเสนอพญานาคจากบันทึกคำบอกเล่าของพระอริยสงฆ์และเกจิอาจารย์ชื่อดังที่มีผู้เลื่อมใสจำนวนมาก มารวบรวมและนำเสนออย่างละเอียด ซึ่งถือเป็นการศึกษารับรู้และนำพิจารณาในอีกมุมหนึ่งเกี่ยวกับพญานาคที่มีความแตกต่างออกไปจากการรับรู้เรื่องราวของพญานาคผ่านมิติของตำนานหรือผ่านทางพุทธประวัติ โดยพระอริยสงฆ์และเกจิอาจารย์ที่ได้บอกเล่าเรื่องราวประสบการณ์โดยตรงเกี่ยวกับพญานาคในหนังสือนี้ได้แก่ ท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตเถร, พระธรรมวิสุทธิมงคล(หลวงตามหาบัว ญาณสมฺปนฺโน), หลวงปู่ขาว อนาลโย, หลวงปู่ชอบ ฐานสโม, หลวงปู่วั้น เขมโก, หลวงปู่ดี อจลธมฺโม, หลวงปู่หล้า เขมปัตโต, หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ, หลวงปู่หลุย จันทสาโร, หลวงปู่คำคะนิง จุลมณี, หลวงปู่สิม พุทธาจาโร เป็นต้น

⁷ อุดม เชยกิจวงศ์ , ตามรอยพญานาค : จากสมัยพุทธกาลสู่ยุคปัจจุบันประสบการณ์ของพระอริยสงฆ์, (กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาสน์, 2546).

2. งานเขียนเกี่ยวกับพญานาคในวรรณคดี

ยมโดย เฟื่องพงศา ได้ศึกษาเรื่องราวประวัติความเป็นมาของพญานาคผ่านทางวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับครุฑและนาคร โดยได้ทำวิทยานิพนธ์ในหัวข้อเรื่อง “ครุฑและนาครในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี”⁸ ซึ่งเป็นการศึกษาที่อ้างอิงถึงความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของครุฑและนาครอย่างละเอียด โดยมีประเด็นการนำเสนอที่มีหัวข้อสำคัญ 3 ประการ ได้แก่ 1) การกำเนิด 2) ที่อยู่ และ 3) บทบาทและลักษณะของทั้งครุฑและพญานาค โดยที่เป็นการรวบรวมและวิเคราะห์เอาเรื่องราวของครุฑและพญานาคในแง่ต่างๆจากวรรณคดีสันสกฤต และวรรณคดีบาลี เช่น พระไตรปิฎก และชาดกภูฎกถา เป็นต้น

การศึกษา มีประเด็นที่สำคัญโดยเป็นการศึกษาความรู้ทางวัฒนธรรมความเชื่อของอินเดียที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้เรื่องราวและคติความเชื่อทางพุทธศาสนา การนับถือครุฑและนาครในสังคมและวัฒนธรรมไทยที่รูปธรรมจากการสะท้อนออกมาในทางศิลปกรรมไทย ดังเช่นที่มีภาพเรื่องราวของนาครในรูปแบบต่างๆ ทั้งทางจิตรกรรม สถาปัตยกรรมต่างๆ ในพื้นที่ทางพุทธศาสนา

งานศึกษาอีกงานที่มีความคล้ายคลึงกันกับงานข้างต้น คืองานของ อรพิมพ์ บุญอาภา โดยศึกษาเฉพาะไปที่“นาคร”เป็นกรณีศึกษาเดี่ยว ซึ่งใช้หัวข้อวิทยานิพนธ์ เรื่อง “นาครในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี”⁹ งานทั้งสองชิ้นนี้ มีลักษณะการนำเสนอที่คล้ายกัน คือ การนำเสนอ “นาคร” ในแง่ของการกำเนิด ที่อยู่ รูปร่างลักษณะ อุปนิสัย และอำนาจ ซึ่งเป็นการนำเสนอที่ค่อนข้างให้น้ำหนักกับการนำเสนอนาคร โดยเฉพาะในแง่ของสัตว์ในตำนานที่หมายถึง “งู” และเรื่องราวมหากาพย์ และวรรณคดีประเภทนิทานที่สื่อนัยของความสำคัญและบทบาทของพญานาคที่มีนัยสำคัญในทางพระพุทธศาสนา

3. งานเขียนเกี่ยวกับพญานาคในพระพุทธศาสนา

โดยนัยหนึ่งของงานที่กล่าวถึงข้างต้นที่กล่าวถึงพญานาคทั้งในทางประวัติศาสตร์ เรื่องเล่า ตำนาน และพญานาคในทางวรรณคดี ส่วนสำคัญส่วนหนึ่งคือการกล่าวเชื่อมโยงระหว่าง

⁸ ยมโดย เฟื่องพงศา, “ครุฑและนาครในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521).

⁹ อรพิมพ์ บุญอาภา, “นาครในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524).

ความเชื่อเรื่องพญานาคที่ปรากฏในทางคัมภีร์พุทธศาสนา และคนไทยมีลักษณะความเชื่อที่นับถือพญานาคในฐานะของสัตว์กึ่งเทพที่มีอิทธิฤทธิ์มากมาย ซึ่งงานเขียนเกี่ยวกับพญานาคเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจเรื่องราวของพญานาคว่าปรากฏในคัมภีร์ของพุทธศาสนา และนาคมีความสำคัญในทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ งานของ พระมหาควี ญาณสาโร เรื่อง “พญานาคในคัมภีร์พุทธศาสนา”¹⁰ โดยได้นำเสนอความเกี่ยวข้องกันของ “ศาสนาพุทธ” และ “พญานาค” ว่ามีความเกี่ยวข้องกันในฐานะที่พญานาคเป็นสัตว์ที่ส่งเสริมให้พุทธศาสนามีความศักดิ์สิทธิ์มากยิ่งขึ้น โดยในแง่หนึ่งพญานาคเปรียบเสมือนสัตว์ที่เป็นผู้พิทักษ์รักษาปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนา และสิ่งที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ดังนั้นพญานาคจึงได้รับการกล่าวถึงในเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติของพระพุทธองค์ในหลายต่อหลายเหตุการณ์ ตัวอย่างเช่น เหตุการณ์ในเรื่องราวพุทธประวัติ เช่น ตอนหนึ่งเกี่ยวกับ “พญานาคมูจลินท์” ที่ได้ปกป้องคุ้มครองพระพุทธองค์ ครั้งเมื่อพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสรู้¹¹

“เมื่อพระองค์ทรงตรัสรู้แล้ว ในสัปดาห์แรกก็ยังมิได้เสด็จไปไหนยังคงประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขภายใต้ควงต้นพระศรีมหาโพธิ์ ทรงพิจารณาปฏิจาสัมุปบาทธรรมโดยอนุโลมและปฏิโลม(ทบทวนกลับไปกลับมา) ถ่วงสัปดาห์ที่ 6 ทรงเสด็จประทับอยู่ที่ควงไม้มูจลินท์ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ก็โดยสมัยนั้นแลพระผู้มีพระภาคประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขด้วยบัลลังก์อันเดียวตลอด 7 วัน สมัยนั้นกาลเมฆใหญ่บังเกิดขึ้นแล้ว ฝนตกพรำตลอด 7 วัน มีลมหนาวประทุษร้ายครั้งนั้นแลพระยามูจลินทนาคราชออกจากที่อยู่ของตน มาวงรอบกายของพระผู้มีพระภาค สัมผัสแห่งเหลือบยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานอย่าได้เบียดเบียนพระผู้มีพระภาค ครั้งพระยามูจลินทนาคราชทราบว่าอากาศปลอดโปร่งปราศจากเมฆแล้วจึงคลายขนดหางจากพระกายของพระผู้มีพระภาค เนมิตเพศของตนยืนอยู่หน้าพระพักตร์พระผู้มีพระภาค ประนมอัญชลินมัสการพระผู้มีพระภาคอยู่”

¹⁰ พระมหาควี ญาณสาโร, “พญานาคในคัมภีร์พุทธศาสนา,” ใน อนุสรณ์งานกุศล ณ วัดสะพานคำ ต.ธาตุเชิงชุม อ.เมือง จ.สกลนคร 12 ตุลาคม 2546.

¹¹ เรื่องเดียวกัน. น.16.

โดยพุทธจริยาดังกล่าว ที่กล่าวถึง พญานาคมูจลินท์ ได้เป็นที่มาของการสร้างพระพุทธรูปที่เรียกว่า “ปางนาคปรก” ซึ่งมักสร้างอยู่ในพระอิริยาบถนั่งขัดสมาธิแบบมารวิชัย หงายพระหัตถ์ทั้งสองวางซ้อนกันบนพระเพลา และมีพญานาค 5 เศียร หรือ 7 เศียร แผ่พังพานปกคลุมเบื้องบนพระเศียร เพื่อป้องกัน ลม ฝน ซึ่งเป็นพระพุทธรูปที่เราสามารถพบเห็นในสถานที่ทางพุทธศาสนาในหลายๆที่ และพระพุทธรูปปางนาคปรกนี้ยังนิยมสร้างเป็นพระพุทธรูปประจำของคนที่เกิดวันเสาร์ด้วย¹²

งานเขียนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา นัยยะสำคัญในแง่หนึ่งคือการใช้ความหมายของพญานาคที่ต้องการสื่อความหมายถึงการศรัทธาและความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาของพญานาคที่อุทิศตนเป็นผู้คุ้มครองพิทักษ์รักษาพระพุทธองค์และพระพุทธศาสนา ดังนั้นหากมองในงานเขียนที่เกี่ยวข้องกับพญานาคในทางพระพุทธศาสนา พญานาคถือเป็นสัญลักษณ์ที่ต้องการจะสื่อถึงความเพียร ความดี และเห็นผลปฏิบัติของการปฏิบัติตามหลักการแห่งศีลธรรมที่เป็นการทำดีโดยบริสุทธิ์ใจโดยไม่หวังผลตอบแทนจากความดี อันแสดงถึงรากฐานทางภูมิปัญญาของคนโบราณที่สอดแทรกสาระและข้อคิดให้ผู้ที่สนใจศรัทธาในทางพระพุทธศาสนาได้อธิเอาไปปฏิบัติใช้ในชีวิตจริง¹³

งานเขียนเกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์ปรากฏการณ์ “บั้งไฟพญานาค”

จากการศึกษางานเขียนและงานวิจัยที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของพญานาค จะเห็นได้ว่า พญานาคนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับความศรัทธาความเชื่อที่มาจากเรื่องเล่า ตำนานของความศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ซึ่งทำให้เกิดการเคารพนับถือและบูชา จนเกิดเป็นพิธีกรรมสืบต่อกันมาของชาวอีสาน โดยเฉพาะผู้คนที่อาศัยอยู่ในแถบแม่น้ำโขง ดังนั้นในแง่นี้ความสัมพันธ์ของพญานาคจึงมิได้เป็นเพียงตำนานความศักดิ์สิทธิ์เพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นสัญลักษณ์ที่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่ตั้งอยู่บนคติความเชื่อ ค่านิยมที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตโดยรวมของผู้คนอีกด้วย ซึ่งมักจะมีการบูชาผ่านพิธีกรรมต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกิดปรากฏการณ์ทางธรรมชาติหรืออาจเรียกได้ว่าเหนือธรรมชาติที่เรียกโดยทั่วกันว่าเป็น “บั้งไฟพญานาค” ที่ปรากฏการณ์นี้ยังช่วยให้

¹² อ.บูรพา, เรื่องรอยนาคร, น.40.

¹³ พระมหาภาวี ญาณสาโร, “พญานาคในคัมภีร์พุทธศาสนา,” น.38.

ตอกย้ำความคิดความเชื่อเรื่องราวเกี่ยวกับพญานาคมากยิ่งขึ้น ซึ่งบั้งไฟพญานาคที่ว่าเป็นระบบความเชื่อที่มีความหมายสำคัญต่อการศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมเป็นอย่างยิ่ง

งานศึกษาเกี่ยวกับประเด็นดังกล่าว ได้แก่ งานของสตีเฟน พันธ์ ฌมิตร์ ซึ่งได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับ “พัฒนาการของความเชื่อเรื่องนาคแถบลุ่มน้ำโขง ตั้งแต่ยุคอุรังคธาตุสู่ประวัติศาสตร์ร่วมสมัย”¹⁴ ส่วนหนึ่งของการศึกษาพัฒนาการความเชื่อเรื่องพญานาคในงานนี้สะท้อนให้เห็นในแง่หนึ่งว่า พิธีกรรมต่างๆ ของชุมชนแถบลุ่มแม่น้ำโขง อาทิ พิธีไหลเรือไฟ ไหลกองทำบุญช่วงเหือ (แข่งเรือ) หรือแม้แต่พิธีจับปลาบึก นอกจากจะมีความสัมพันธ์กับจารีตประเพณีทางศาสนาพุทธเป็นกรอบหลักแล้ว พิธีกรรมต่างๆ ที่ยึดถือปฏิบัติกันมาเหล่านี้นี้ยังมีความสัมพันธ์กับคติความเชื่อเรื่องพญานาคที่ชาวบ้านได้บูชาพญานาคในฐานะสัตว์เทพเจ้าที่คุ้มครองปกป้องรักษาและนำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ และมีได้จำกัดเฉพาะพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับลำนํ้าโขงเพียงเท่านั้น แต่ยังคงครอบคลุมถึงพิธีกรรมต่างๆ เกี่ยวกับ “ลัทธิความอุดมสมบูรณ์” ของชุมชน เช่น พิธีบุญบั้งไฟ เป็นต้น ซึ่งในส่วนนี้เองเป็นปัจจัยในการหล่อเลี้ยงชุมชนให้สามารถดำเนินวิถีชีวิตและดำเนินกิจกรรมต่างๆ ได้ โดยที่มีความหมายทางความเชื่อและทางความรู้สึกเหล่านี้นักกักอยู่

นอกจากนี้ในงานศึกษายังได้กล่าวถึงในส่วนที่พิธีกรรมดังกล่าวของชุมชนแถบลุ่มแม่น้ำโขงที่เริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากการท่องเที่ยวที่ขยายตัวเพิ่มมากขึ้น นับจากยุคสมัยของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่ได้มีการจัดตั้งองค์กรเพื่อการท่องเที่ยวขึ้นเพื่อเป็นการเพิ่มความเจริญทางด้านเศรษฐกิจ เช่น การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และมาตรการในการส่งเสริมอุตสาหกรรมท่องเที่ยวของภาคอีสานซึ่งทำให้มีความเปลี่ยนแปลงต่อชุมชนที่อยู่ในท้องถิ่นภาคอีสานอย่างรวดเร็ว จากการนำประเพณี จารีตอันเป็นสิ่งที่ผู้คนอีสานปฏิบัติกันมาสร้างใหม่ให้กลายเป็นจุดดึงดูดทางการท่องเที่ยว เช่น งานบุญบั้งไฟ งานแห่เทียนพรรษา ฯลฯ¹⁵

¹⁴ สตีเฟน พันธ์ ฌมิตร์, “พัฒนาการของความเชื่อเรื่องนาคแถบลุ่มน้ำโขง ตั้งแต่ยุคอุรังคธาตุสู่ประวัติศาสตร์ร่วมสมัย,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2546).

¹⁵ เรื่องเดียวกัน. น.135.

ความน่าสนใจอีกประการในการศึกษานี้ก็คือการนำเสนอรูปแบบความเชื่อเรื่องนาคที่เปลี่ยนแปลงไป โดยผลการศึกษาได้นำเสนอว่า ความตื่นตัวของการท่องเที่ยวอันเกิดจากปรากฏการณ์ต่างๆเกี่ยวกับประเพณี ทำให้มีภาคส่วนต่างๆ รวมทั้งนักวิชาการให้ความสนใจเป็นผลทำให้เกิดลักษณะท้องถิ่นนิยม ประกอบกับการท่องเที่ยวที่รุกเข้ามาจากการส่งเสริมการท่องเที่ยว และแม่น้ำโขงได้ถูกนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งในการเป็นจุดดึงดูดนักท่องเที่ยว ประกอบกับปรากฏการณ์ลูกไฟสีแดงอมชมพูที่พุ่งขึ้นจากแม่น้ำโขง ไม่มีเสียง ไม่มีควัน ไม่มีเปลวไฟ ซึ่งเรียกกันว่า “บั้งไฟพญานาค” ถูกนำมาประกอบสร้างความหมายของรูปแบบความเชื่อใหม่ที่ใช้ดึงดูดความสนใจของผู้คนที่รับรู้ให้มาเที่ยวชมในเชิงของการท่องเที่ยว¹⁶ โดยมีการสร้างคำอธิบายเกี่ยวกับบั้งไฟพญานาคซึ่งมีแก่นเรื่องอยู่ที่การจุดไฟจากเหล่านาคซึ่งอยู่บริเวณแถบลุ่มแม่น้ำโขงเพื่อเป็นการบูชาพระพุทธรูปเจ้า และสัมพันธ์กับวันออกพรรษาหรือขึ้น 15 ค่ำเดือน 11 ซึ่งเป็นวันที่เกิดปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคขึ้นในทุกๆปี นอกจากนี้ยังมีคำอธิบายอื่นๆเพิ่มเติมขึ้นจากคำอธิบายหลักทางพุทธศาสนา เช่น เป็นการจุดไฟของพญานาคเพื่อเป็นการบูชาพระธาตุกลางลำน้ำและพระศอกที่จมอยู่ในลำน้ำโขง เป็นต้น จนกระทั่งมีรูปแบบการบูชาพญานาคในลักษณะต่างๆที่ผู้คนต่างรังสรรค์ขึ้นตามมา โดยในงานศึกษานี้สะท้อนว่า บริบททางการท่องเที่ยวและกระแสความเชื่ออันแตกต่างหลากหลายที่เข้ามาจับเรื่องราวของนาคในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ทำให้คติเรื่องนาคต้องมีการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับบริบทดังกล่าว

ซึ่งงานศึกษาชิ้นนี้ได้ขยายมุมมองเกี่ยวกับการศึกษาพัฒนาการของคติความเชื่อเรื่องนาคที่สัมพันธ์กับประเพณีบุญบั้งไฟได้เป็นอย่างดี และยังช่วยทำให้เห็นวิวัฒนาการความหมายประการหนึ่งของความสำคัญของระบบความเชื่อที่สัมพันธ์กับสถานที่และพิธีกรรม คือ ภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงและพิธีบุญบั้งไฟ ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของผู้คนในบริเวณนั้น จนเกิดเป็นพิธีกรรมตลอดจนประเพณีต่างๆ ขึ้น และกลายเป็นที่สนใจรับรู้ของคนโดยทั่วไป

¹⁶ เรื่องเดียวกัน. น.144.

ขณะที่งานศึกษาในมิติความเป็นมาเรื่องพญานาคในระบบความเชื่อของผู้คนในแถบฝั่งลุ่มน้ำโขงอีกชิ้นหนึ่ง คือ งานศึกษาของ จิตรกร เอมพันธ์ เป็นวิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต เรื่อง “พญานาคเจ้าแห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน”¹⁷ ได้ให้ความสนใจในประเด็นดังกล่าวเช่นเดียวกันกับงานของสัติยะพันธ์ ชุมมิตร โดยการศึกษานี้ให้ความสนใจในประเด็นของระบบความเชื่อเรื่องเล่าต่างๆ เกี่ยวกับพญานาคหรือ “พญางูใหญ่” ว่าในสภาวะปัจจุบันท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงในบริบทสังคม ระบบความเชื่อและโลกทัศน์ของชาวอีสานตั้งแต่อดีต เช่น ที่ปรากฏในพิธีกรรมการบูชาพญานาคว่ามีอิทธิพลและบทบาทต่อวัฒนธรรมชาวอีสานอย่างไร ซึ่งการศึกษานี้มีการนำเสนอที่น่าสนใจว่า ระบบความเชื่อเรื่องพญานาคต่างๆ นั้น สามารถจำแนกลักษณะออกเป็น 3 ประการด้วยกัน คือ 1) พญานาคของกลุ่มชนดั้งเดิม 2) พญานาคเป็นสัญลักษณ์ของเจ้าแห่งดินและน้ำ และ 3) พญานาคเป็นลัทธิทางศาสนา ซึ่งทั้ง 3 ประการล้วนแล้วแต่เชื่อมโยงกับวิถีการดำเนินชีวิตและวิถีคิด ตลอดจนความคิดทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ฯลฯ ในปัจจุบัน ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมีนัยสำคัญต่อผู้คนในแถบลุ่มแม่น้ำโขง

เนื้อหาในงานศึกษานี้เกิดจากการรวบรวมความคิดความเชื่อต่างๆ รวมทั้งได้เข้าไปศึกษาลงพื้นที่ภาคสนาม และได้บูรณาการความคิดทั้งจากการศึกษาเอกสารและการศึกษาในพื้นที่ ซึ่งได้ข้อสรุปที่สำคัญคล้ายคลึงกับงานของสัติยะพันธ์ ชุมมิตร กล่าวคือ พญานาคมักปรากฏอยู่ใน “ลัทธิความอุดมสมบูรณ์” ที่ปรากฏในทางพิธีกรรม เช่น “พิธีบุญบังไฟ” อันเป็นสื่อสัญลักษณ์ของสังคมวัฒนธรรมอีสาน ซึ่งส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับสภาพภูมิศาสตร์ของภาคอีสานที่มักจะประสบปัญหาความแห้งแล้งมาโดยตลอด จึงต้องมีพิธีกรรมที่ต้องอ่อนน้อมต่อธรรมชาติและร้องขอต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ เพื่อให้ได้รับความอุดมสมบูรณ์สำหรับการทำอาชีพการเกษตรซึ่งเป็นอาชีพส่วนใหญ่ของคนอีสาน ขณะเดียวกันพิธีกรรมต่างๆ ก็มีความสำคัญในแง่ที่ทำให้เกิดความเป็นปึกแผ่นทางสังคมจากการทำให้ผู้คนได้มีโอกาสพบปะสัมพันธ์กันด้วย¹⁸

¹⁷ จิตรกร เอมพันธ์, “พญานาค เจ้าแห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน”, (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545).

¹⁸ เรื่องเดียวกัน. น.406.

ซึ่งความสำคัญของทั้งสองงาน คือ งานของสตีเฟนสัน คชมิตร และของจิตรกร เอ็มพันธ์ นั้น ถือเป็นงานศึกษาพื้นฐานที่ช่วยตีความหมายเบื้องหลังพิธีกรรม ทั้งในแง่ที่ทำให้เข้าใจวิถีชีวิต สังคมวัฒนธรรม และในแง่ของความเปลี่ยนแปลงในบริบทร่วมสมัยของชุมชนชาวอีสานในแถบ ลุ่มแม่น้ำโขงได้เป็นอย่างดี

หากกล่าวถึงมิติความสัมพันธ์ของประเพณีบั้งไฟพญานาคในฐานะที่มีบทบาทต่อวิถีชีวิต ของผู้คนในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงนั้น ส่วนหนึ่งจะเห็นว่าประเพณีการบูชาพญานาคเป็นประเพณีหนึ่ง ที่มีบทบาทหน้าที่ในการสร้างความเชื่อและแนวปฏิบัติของคนในชุมชนด้วยในทางหนึ่ง ในงานศึกษาประเด็นนี้ของชาญ เกื้อยังพิบูลย์ เรื่อง “บั้งไฟพญานาคกับการควบคุมทางสังคม”¹⁹ เป็นการศึกษาส่วนหนึ่งที่สนใจศึกษาในประเด็นนี้ โดยในงานศึกษานี้เป็นการศึกษาเฉพาะกรณีของ กิ่งอำเภอรัตนาวาปี จังหวัดหนองคาย ซึ่งจากการศึกษาด้วยวิธีการสัมภาษณ์คนในชุมชนพบว่า ประเพณีบั้งไฟพญานาคนั้นมีบทบาทอย่างสำคัญในการควบคุมสังคม ทั้งในแง่ของการจัดระเบียบ การสร้างความสัมพันธ์ และการควบคุม กล่าวคือ งานศึกษานี้แบ่งลักษณะบทบาทของประเพณี บั้งไฟพญานาคออกเป็น 3 ลักษณะคือ

ลักษณะแรก บทบาทของการจัดระเบียบ คือ การจัดระเบียบสังคมภายในท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนยึดถือเป็นแนวปฏิบัติร่วมกันเป็นบรรทัดฐาน ให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข

ลักษณะที่สอง บทบาทของการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม คือ บทบาทในการทำให้คนในชุมชนมีปฏิสัมพันธ์ที่แนบแน่น และก่อให้เกิดความหวงแหนท้องถิ่น ของตนเอง มากขึ้น

ลักษณะที่สาม บทบาทในการควบคุม คือ ทำให้คนในชุมชนตระหนักถึงคุณค่าของ การรักษาสິงแวดล้อมในชุมชน โดยเฉพาะแม่น้ำโขงสถานที่ที่มีความเชื่อว่าเป็นเมืองบาดาล อันศักดิ์สิทธิ์ และสัมพันธ์กับพญานาคซึ่งเป็นความเชื่อร่วมกันของคนในชุมชน

¹⁹ ชาญ เกื้อยังพิบูลย์, “บั้งไฟพญานาคกับการควบคุมทางสังคม : ศึกษาเฉพาะกรณี กิ่งอำเภอรัตนาวาปี จังหวัดหนองคาย”, (สารนิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540).

ซึ่งการศึกษานี้ถือเป็นกรณีศึกษาหนึ่งของการให้ความหมายของประเพณีบั้งไฟพญานาคที่สัมพันธ์กับมิติของการควบคุมจัดระเบียบภายในชุมชนได้เป็นอย่างดี และในแง่หนึ่งจะเห็นว่าการให้ความหมายดังกล่าวนี้ยังช่วยสะท้อนถึงความสำคัญของการดำรงอยู่ของประเพณีวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาช้านานนี้ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาในแง่ต่างๆ เข้ามา อันเป็นผลมาจากกระแสการพัฒนาต่างๆ ซึ่งส่งผลกระทบต่อความคิดความเชื่อและการให้คุณค่าต่อประเพณีวัฒนธรรมดั้งเดิมก็ตาม

โดย งานของลลนา ศักดิ์ชูวงศ์ เป็นอีกงานศึกษาหนึ่งที่พยายามศึกษาคุณค่าความหมายของประเพณีบุญบั้งไฟที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน ในหัวข้อวิทยานิพนธ์เรื่อง “การให้ความหมายและเหตุผลการดำรงอยู่ของประเพณีบั้งไฟพญานาคในยุคโลกาภิวัตน์”²⁰ งานศึกษานี้มีความสนใจกับประเด็นของความเปลี่ยนแปลงในบริบทโลกาภิวัตน์ที่สร้างการท้อแท้ให้กับชุมชนท้องถิ่นในภาคอีสาน ซึ่งกระแส“โลกาภิวัตน์”ในความหมายของการศึกษานี้ คือ กระบวนการของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยีการสื่อสาร เช่น การนำเสนอข่าว ภาพยนตร์ ฯลฯ ซึ่งทำให้การให้ความหมายการศึกษานี้มีความแตกต่างกับงานที่กล่าวมาแล้วข้างต้น คือ เป็นการศึกษาที่ใช้วิธีการสำรวจวิจัยเชิงปริมาณและใช้การสัมภาษณ์เป็นส่วนประกอบในการวิเคราะห์ โดยมีกลุ่มเป้าหมายคือ คนในท้องถิ่น กลุ่มผลประโยชน์ และนักท่องเที่ยว ซึ่งแบ่งการนำเสนอเป็น 4 ประเด็นหลักด้วยกัน ได้แก่

1) การศึกษาการให้ความหมายของประเพณีบั้งไฟพญานาคจากกลุ่มชาวบ้านที่ได้รับผลประโยชน์และกลุ่มนักท่องเที่ยว โดยแบ่งการให้ความหมายเป็น 2 ลักษณะ คือ ก) เชื่อว่าเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ และ ข) เชื่อว่าเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ผสมกับความเชื่อทางด้านศาสนา ผลการศึกษาพบว่าการให้ความหมายของกลุ่มท้องถิ่นที่มีผลประโยชน์ในการจัดการท่องเที่ยว ได้มีผู้ที่ให้ความหมายของบั้งพญานาคว่าเป็นปรากฏการณ์ตามธรรมชาติที่ผสมกับความเชื่อทางศาสนา มากกว่าการให้ความหมายว่าเป็นแค่ปรากฏการณ์ธรรมชาติแม้จะได้รับการพยายามพิสูจน์ที่น่าเชื่อถือจากทางราชการในกระบวนการที่เป็นวิทยาศาสตร์ ในขณะที่การให้ความหมายของกลุ่มนักท่องเที่ยว ส่วนใหญ่ได้ให้ความหมายไปในด้านของปรากฏการณ์ธรรมชาติที่เกิดขึ้นเองมากกว่า โดยถือว่าคนท้องถิ่นนำปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมาผูกกับความเชื่อของท้องถิ่น

²⁰ ลลนา ศักดิ์ชูวงศ์, “การให้ความหมายและเหตุผลการดำรงอยู่ของประเพณีบั้งไฟพญานาคในยุคโลกาภิวัตน์”, (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย สาขานิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, 2548).

2) การมองตัวเองในเชิงสัมพันธ์กับประเพณีท้องถิ่น พบว่าความเชื่อและกิจกรรมทางศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยค้ำยันให้ประเพณีบั้งไฟพญานาคนั้นดำรงอยู่ตลอดมา และในขณะเดียวกันกลุ่มคนที่เป็นคนในท้องถิ่นแม้จะมีพฤติกรรมการบริโภคสินค้าจากตะวันตกและมีความสามารถในการเข้าถึงเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ แต่ก็ยังคงมีความผูกพันกับรากเหง้าเดิมของตนเองอยู่

3) การให้เหตุผลของการดำรงอยู่ของประเพณีบั้งไฟพญานาค พบว่า มีข้อแตกต่างกันหรือมีเส้นแบ่งทางความคิดความเชื่อความเชื่อเรื่องบั้งไฟพญานาค ระหว่างความเชื่อพื้นบ้านและความเป็นวิทยาศาสตร์อยู่ในกลุ่มท้องถิ่นและกลุ่มนักท่องเที่ยว แต่กระนั้นก็เป็นเพียงเส้นแบ่งของความเชื่อที่ไม่ได้เป็นการปะทะกันจนเกิดความขัดแย้ง เป็นเพียงแค่เส้นแบ่งบางๆ เท่านั้น เพราะยังไม่มีผู้ที่ทำให้คำตอบหรือข้อสรุปที่ชัดเจนต่อปรากฏการณ์นี้ได้

4) ความคาดหวังในประเพณีบั้งไฟพญานาค พบว่ากลุ่มเป้าหมายคือ คนในท้องถิ่นกลุ่มผลประโยชน์มีความคาดหวังให้มีประเพณีนี้ดำรงอยู่ต่อไป แม้ว่าจะมีความเปลี่ยนแปลงของท้องถิ่นจากกระแสโลกาภิวัตน์ก็ตาม ซึ่งในทางตรงกันข้ามโลกาภิวัตน์กลับยังทำให้เกิดการฟื้นฟูประเพณีดั้งเดิม ตลอดจนการประดิษฐ์ประเพณีใหม่ๆ ควบคู่กันขึ้นด้วย

โดยการศึกษาของลลนา ศักดิ์ชูวงศ์ ซึ่งได้ทำการศึกษาในประเด็นที่กระแสโลกาภิวัตน์ได้เข้ามามีอิทธิพลต่อการให้ความหมายของประเพณีบั้งไฟพญานาคนั้น ทำให้ทราบว่าในแง่หนึ่งแม้โลกาภิวัตน์จะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ทั้งทางด้านพฤติกรรมและวิถีการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นกลุ่มแม่น้ำโขงที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ในขณะเดียวกันจะพบว่าในทางวัฒนธรรมประเพณีนั้นกลับยังมีอัตลักษณ์หรือตัวตนทางวัฒนธรรมที่ถูกผลิตสร้างขึ้นมาใหม่ และอาจจะเข้มข้นขึ้นกว่าเดิม ดังจะเห็นได้ว่าแม้โลกปัจจุบันจะเชื่อมั่นในภูมิปัญญาสมัยใหม่อย่างวิทยาศาสตร์แล้วก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถหักล้างความคิดความเชื่อและการให้ความหมายดั้งเดิมที่เป็นเรื่องราวและภูมิปัญญาท้องถิ่นลงได้

งานเขียนที่เกี่ยวกับการศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็นสินค้า

แม้ว่างานเขียนและการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับพญานาคและประเพณีบั้งไฟพญานาคนั้น จะมีส่วนเกี่ยวข้องกับความเชื่อ ตำนาน เรื่องเล่า และภูมิปัญญาพื้นบ้าน ที่ต้องการจะธำรงรักษาความสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง ทั้งต่อธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และวิถีชีวิต ภายใต้การดำรงอยู่ของประเพณีที่สัมพันธ์กับผู้คนในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง กระนั้นก็ตามประเด็นหนึ่งที่มิอาจหลีกเลี่ยงได้เลย คือ การที่ความคิดความเชื่อเหล่านี้สามารถดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงความหมายให้เป็น“สินค้า”ได้ เนื่องจากอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในสภาวะสมัยใหม่ นอกจากจะมีส่วนสำคัญในการกำกับ

ควบคุมสังคมแล้ว จะเห็นได้ว่าในทางหนึ่งวัฒนธรรมประเพณีก็ได้ถูกนำมาใช้ในเชิงผลประโยชน์ที่สร้างรายได้ทางเศรษฐกิจให้กับคนในท้องถิ่นชุมชนมากขึ้น เช่น การจัดงานท่องเที่ยวบุญบั้งไฟ การจัดงานท่องเที่ยวชมบั้งไฟพญานาค ฯลฯ จนอาจมองในแง่หนึ่งได้ว่าวัฒนธรรมประเพณีก็สามารถสร้างมูลค่าหรือในขณะเดียวกันก็สามารถนำกลับมา “รับใช้” คนในท้องถิ่นเองได้ ในฐานะที่ส่วนหนึ่งประเพณีวัฒนธรรมนั้นก็เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นโดยมนุษย์ ในส่วนนี้จึงจะเป็นการกล่าวถึงงานเขียนและงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงในลักษณะดังกล่าวนี้

ตัวอย่างงานเขียนที่เกี่ยวกับบริบทการท่องเที่ยว และกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมให้เป็นสินค้า ได้แก่ วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตของพระมหาสุเทพ สุบุญจิโต เรื่อง “ผลกระทบด้านสังคมและวัฒนธรรมของการท่องเที่ยวที่มีต่อวัดและชุมชน”²¹ โดยการศึกษานี้ได้ใช้กรณีศึกษาการท่องเที่ยวของวัดไผ่โรงวัว จังหวัดสุพรรณบุรี จากการศึกษาพบว่า การท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นได้รับผลกระทบทั้งในทางบวกและลบ กล่าวคือ ในทางบวกนั้นการท่องเที่ยวที่เข้ามาสู่วัดและชุมชนทำให้เกิดรายได้ ในขณะที่คนในชุมชนก็ได้รับผลประโยชน์จากการจ้างงานโดยผู้ประกอบการทางธุรกิจด้านการท่องเที่ยว ขณะเดียวกัน โครงสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนก็เริ่มมีวิถีของการค้าขายมากขึ้น เช่น เกิดตลาดซึ่งถือเป็นการสร้างโอกาสในการค้าขายขึ้นในชุมชน เกิดการสร้างอาชีพใหม่ และการพัฒนาอุตสาหกรรมครัวเรือนเพื่อนำมาค้าขาย เป็นต้น ขณะที่ผลกระทบในทางลบที่เกิดขึ้น ก็คือ ความขัดแย้งทางด้านผลประโยชน์ และปัญหาเรื่องการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะขยะซึ่งเป็นปัญหาที่ทางวัดต้องจัดการ

จากกรณีศึกษานี้มองในแง่หนึ่งได้ว่าเป็นการนำเอาเรื่องราวทางพุทธศาสนามาเป็นจุดขายในการสร้างผลประโยชน์ให้กับคนในชุมชน รวมถึงวัดซึ่งเป็นสถาบันทางพุทธศาสนาก็เริ่มมีผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวพันเพิ่มมากขึ้น โดยงานเขียนที่อ้างกล่าวถึงประเด็นนี้ได้เป็นอย่างดี ได้แก่

²¹ พระมหาสุเทพ สุบุญจิโต, “ผลกระทบด้านสังคมและวัฒนธรรมของการท่องเที่ยวที่มีต่อวัดและชุมชน : ศึกษาเฉพาะกรณีวัดไผ่โรงวัว ตำบลบางตาเถร อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี”, (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545).

งานของพระไพศาล วิสาโล เรื่อง “พุทธศาสนาไทยในอนาคต”²² ที่กล่าวถึงวัดกับเศรษฐกิจแบบเงินตรา และพุทธศาสนาแบบบริโภคนิยม โดยงานเขียนนี้สะท้อนให้เห็นว่าในยุคสมัยใหม่ ภาพลักษณ์ของสถาบันทางศาสนาพุทธเริ่มมีแนวโน้มวิกฤติ กล่าวคือ ความเชื่อถือและความศรัทธาได้ลดทอนกลายเป็นเพียงวัตถุและการบริโภค หรือที่มักเรียกว่า “พุทธพาณิชย์” ทำให้สถาบันสงฆ์เริ่มเข้าสู่แนวโน้มวิกฤติ ดังเช่น การที่มีชาวบ้านที่ศรัทธาถวายเงินในการทำบุญแก่ทางวัดจำนวนมากขึ้นจากความศรัทธาต่อพระสงฆ์และเกจิอาจารย์ชื่อดังมากกว่าความศรัทธาในหลักธรรมทางพุทธศาสนา ทำให้ในแง่หนึ่งวัดได้ถูกดึงมาเกี่ยวพันกับเศรษฐกิจแบบเงินตรา โดยเฉพาะการเช่าวัตถุมงคลและเครื่องรางของขลัง ตลอดจนการจัดงานบุญพิธีหรืองานวัดต่างๆ ซึ่งงานต่างๆ เหล่านี้ถือเป็นแหล่งรายได้จำนวนมากของวัด ทำให้วัดกลายเป็นพื้นที่หนึ่งของธุรกิจในระบบทุนนิยม ในทางหนึ่งเท่ากับว่าพุทธศาสนาได้กลายเป็นสินค้า และกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมบริโภคนิยมเช่นเดียวกันกับการบริโภควัตถุอื่นๆ

งานทั้ง 2 นี้ นอกจากจะทำให้เห็นพลวัตรที่ผันแปรไปในบริบทของพุทธศาสนาแล้ว ขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่ระบบทุนนิยมได้เข้ามามีอิทธิพล และบทบาทต่อสังคม ชุมชน อย่างแนบแน่น โดยที่สัมพันธ์กับทุกสิ่งรอบตัว แม้กระทั่งในสถาบันทางศาสนาเองก็ตาม ในขณะเดียวกันงานพิธีกรรม งานบุญ งานประเพณีต่างๆ ที่ชุมชนท้องถิ่นกระทำสืบต่อกันมาก็เริ่มกลายเป็นสินค้าอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งในบริบทปัจจุบันเราจะพบว่าการท่องเที่ยวในงานบุญงานพิธีเริ่มเปลี่ยนความหมายในแง่ที่เคยทำหน้าที่รับใช้ชุมชนในรูปแบบดั้งเดิม มาสู่การสร้างคุณค่าและความหมายใหม่เพื่อรองรับชุมชนในอีกแง่หนึ่ง เช่น การตอบสนองชุมชนแบบ “เมือง” เป็นต้น

²² พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต : แนวโน้มและทางออกจากวิกฤติ, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, 2546).

โดยในประเด็นดังกล่าวนี้ได้ขยายความในงานศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “ท่องเทียวบุญบังไฟในอีสาน”²³ ซึ่งได้นำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับวัฒนธรรมการท่องเทียวบุญบังไฟที่จังหวัดยโสธร โดยตั้งข้อสังเกตไว้อย่างแหลมคมว่า “บุญบังไฟต้องรับใช้ชาวยโสธร ไม่ใช่ชาวยโสธรรับใช้บุญบังไฟ” เนื่องจากการให้ความหมายต่อคำว่า “วัฒนธรรม” ในความหมายของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ นั้น มองในมิติของวัฒนธรรมที่หมายถึง “ระบบความสัมพันธ์ในสังคม” ซึ่งมีได้หมายถึงวัฒนธรรมในแบบที่เป็นรูปธรรมที่สามารถบ่งชี้ให้เห็นได้ โดยระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ตั้งอยู่บนฐานของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากระบบเศรษฐกิจ การเมือง ซึ่งมีความเกี่ยวพันกันอย่างซับซ้อนภายในสังคม ดังนั้นผลที่ตามมาของการท่องเทียวที่เกิดขึ้นจากนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยว การขยายอำนาจของรัฐ การที่ท้องถิ่นสัมพันธ์กับโลกภายนอกมากขึ้น หรือเหตุผลอะไรก็ตาม เมื่อส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงของงานบุญบังไฟที่เมืองยโสธร ก็ย่อมปฏิเสธไม่ได้ว่าโครงสร้างความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงนี้สามารถตอบสนองคนยโสธรได้ดีกว่าโครงสร้างความสัมพันธ์แบบเดิม หรืออาจตอบสนองงานบุญบังไฟมากกว่าแบบที่เคยทำ “หน้าที่” อย่างที่เคยทำในอดีต²⁴

งานศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ จึงให้ความสำคัญกับการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยต่างๆ โดยเฉพาะการท่องเที่ยวว่ามีส่วนหรือไม่ อย่างไร ในความเปลี่ยนแปลงภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์หรือวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยงานศึกษานี้ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับประเด็นของกระบวนการเปลี่ยนแปลงหรือการนำเอาประเพณี และศิลปวัฒนธรรมมาใช้เป็น “สินค้า” ไว้อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ งานศึกษานี้พบว่าปัจจัยทางด้านการท่องเที่ยวเป็นแค่เพียงส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงต่อประเพณีบุญบังไฟที่เกิดขึ้น เช่น การแห่ขบวน การจัดการแสดงบุญบังไฟ ฯลฯ ซึ่งมีได้เป็นปัจจัยสำคัญที่สุด เนื่องจากกรณีของเมืองยโสธรนั้น “ตลาด” หรือผู้ซื้อ “สินค้า” ทางวัฒนธรรมประเพณีไม่ใช่นักท่องเที่ยว แต่เป็นคนภายในชุมชนมากกว่า และการเปลี่ยนแปลงนั้นมีปัจจัยหลายส่วนประกอบกัน ซึ่งโดยแท้ที่จริงแล้วปัจจัยที่สำคัญกว่านั้น คือ คุณค่าของงานบุญบังไฟที่เมืองยโสธรไม่ได้อยู่ที่การท่องเที่ยวของคนต่างถิ่น

²³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ท่องเทียวบุญบังไฟในอีสาน: บุญบังไฟต้องรับใช้ชาวยโสธร ไม่ใช่ชาวยโสธรรับใช้บุญบังไฟ, (กรุงเทพฯ : มติชน 2536).

²⁴ เรื่องเดียวกัน. น.(12).

แต่อยู่ที่การปรับประเพณีท้องถิ่นในชนบทเพื่อให้ตอบสนองความสัมพันธภาพในชุมชนในระดับเมืองมากกว่า²⁵ ซึ่งถือเป็นจุดสำคัญของงานเขียนนี้พยายามจะชี้ให้เห็นถึงเปลี่ยนแปลงของงานบุญบั้งไฟในแง่ของความสัมพันธภาพในชุมชนเมืองโยธธ โดยที่เป็นการปรับเปลี่ยนเพื่อ “รับใช้” คนโยธธเอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คนที่บริโภค “สินค้า” ในที่นี้ก็คือ คนโยธธเอง

กระนั้นก็ตามในส่วนของการพัฒนาทางการท่องเที่ยวเอง ก็ยังคงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ละเลยไม่ได้ที่จะมีส่วนสำคัญในกระบวนการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสินค้าสำหรับนักท่องเที่ยว ตัวอย่างงานศึกษาที่ชี้ให้เห็นอีกงานหนึ่ง ได้แก่ งานศึกษาของยศ สันตสมบัติ เรื่อง “การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ความหลากหลายทางวัฒนธรรม และการจัดการทรัพยากร”²⁶ โดยส่วนหนึ่งเป็นการศึกษาเพื่อชี้ให้เห็นว่าการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในเขตภาคเหนือตอนบนนั้น มีความเชื่อมโยงกับปัญหาด้านการพัฒนาและความเป็นชายขอบของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ซึ่งถูกทำให้กลายเป็นสินค้าเพื่อตอบสนองการท่องเที่ยว กล่าวคือ แม้จะมีการสนับสนุนส่งเสริมและพัฒนาทางการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่ช่วยสร้างให้เกิดความเข้มแข็งแก่ชุมชนและองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น มีการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชาวบ้านและนักท่องเที่ยว เกิดระบบการบริหารจัดการการท่องเที่ยว มีการกระจายรายได้และผลประโยชน์ แต่ข้อสังเกตที่ตามมา ก็คือ การท่องเที่ยวลักษณะนี้ส่วนหนึ่งได้กระทบต่อศักดิ์ศรีทางชาติพันธุ์และความหลากหลายทางวัฒนธรรม ที่ในแง่หนึ่งคือลักษณะของกระบวนการทำให้เป็นสินค้า เพื่อให้นักท่องเที่ยวได้มาทัศนคติคล้ายกับเป็นวัตถุสิ่งของ

ตัวอย่างงานศึกษาเกี่ยวข้องกับกระบวนการทำให้เป็นสินค้าอีกงานหนึ่งที่ค่อนข้างใกล้เคียงกับการศึกษารุ่นนี้ ได้แก่ การศึกษาของ พลธรรม์ จันทรคำ เรื่อง “พญานาค : อุดมการณ์ที่เมือง คำชะโนดสู่กระบวนการทำให้เป็นสินค้า”²⁷ ผลจากการศึกษาเรื่องนี้พบว่า อุดมการณ์

²⁵ เรื่องเดียวกัน, น.93.

²⁶ ยศ สันตสมบัติ, การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ความหลากหลายทางวัฒนธรรม และการจัดการทรัพยากร, (กรุงเทพฯ : โครงการ BRT, 2544).

²⁷ พลธรรม์ จันทรคำ, “พญานาค : อุดมการณ์ที่เมืองคำชะโนดสู่กระบวนการทำให้เป็นสินค้า,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2551).

พญานาคนั้นเป็นทั้งอุดมการณ์ที่มีอำนาจควบคุมพฤติกรรมและแนวทางปฏิบัติแก่ผู้เชื่อ และอำนาจดังกล่าวนั้นก็ยังมีลักษณะที่แตกต่างกันตามยุคสมัยที่มีความกลมกลืนไปกับโครงสร้างทางสังคม ในช่วงขณะนั้น หรือกล่าวอีกแบบได้ว่า อุดมการณ์พญานาคเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นตามความต้องการของผู้เชื่อถือศรัทธา ในขณะที่เดียวกันอุดมการณ์พญานาคก็เป็นภาพสะท้อนอย่างดีของโครงสร้างทางสังคมด้วย

นอกจากนี้งานศึกษานี้พบว่าในกระแสโลกาภิวัตน์นั้น อุดมการณ์พญานาคที่ในแง่หนึ่งถือเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” ที่ผ่านการให้ความหมายที่สัมพันธ์กับคนในท้องถิ่นชุมชนสืบทอดกันมายาวนาน ได้ก่อร่างและเปลี่ยนผ่านมาสู่การนำมาเป็นต้นทุนทางเศรษฐกิจ เพื่อตอบสนองความต้องการทั้งในระดับปัจเจกและกลุ่มคน ภายใต้อิทธิพลของโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยมและบริโภคนิยม

โดย “สินค้า” ที่กล่าวในงานศึกษาของพลธรรม์ จันทรคำ หมายถึง ลักษณะเชิงสัญลักษณ์ที่ทำให้สังคมยอมรับภายใต้กระบวนการทำให้เป็นสินค้า ซึ่งประกอบด้วยกระบวนการผลิต กระบวนการขาย และกระบวนการรักษาสืบทอด อันเป็นมายาคติที่ทำให้คงความเป็นสินค้าเอาไว้ โดยกระบวนการดังกล่าวนี้ถือเป็นสถานะของความลึกลับอันหนึ่ง ระหว่างโครงสร้างทางสังคมที่เป็นตัวกำหนดทิศทางการพัฒนาชุมชนภายใต้ในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมบริโภคนิยม กับเจตจำนงเสรีของผู้ผลิตที่ต้องการกำหนดการพัฒนาของชุมชนตนเองในฐานะผู้กระทำการ

งานชิ้นนี้จึงถือเป็นงานที่สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่า วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อต่างๆ ในบริบทของโลกาภิวัตน์ที่ชุมชนท้องถิ่นเปิดรับอิทธิพลจากภายนอกและผนวกเอาทุนนิยมเข้ามานั้น ทำให้เรื่องราวของวัฒนธรรมประเพณีกลายเป็นเรื่องเดียวกันกับเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่สัมพันธ์กับเศรษฐกิจของชุมชนอย่างไม่สามารถแยกขาดจากกันได้ นอกจากนี้จะเห็นว่าโลกาภิวัตน์ยังถือได้ว่าเป็นระดับของการพัฒนาการขั้นสูงสุดของระบบทุนนิยมเลยก็อาจจะกล่าวได้ เนื่องจากเป็นกระแสที่แทรกซึมไปสู่ระดับจิตวิญญาณและอุดมการณ์ของผู้คนไปแล้ว

กรอบแนวคิด และทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมการท่องเที่ยวชมบั้งไฟพญานาคกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็นสินค้า ซึ่งเป็นการศึกษาที่มีมิติความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับมิติทางสังคม วัฒนธรรมซึ่งศึกษาถึงพิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาค และมิติทางด้านเศรษฐกิจซึ่งศึกษาถึงระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมว่ามีกระบวนการอย่างไร ในการทำให้ความเชื่อเรื่องเล่าและตำนานเกี่ยวกับบั้งไฟพญานาคที่เป็นประเพณีวัฒนธรรมดั้งเดิมเปลี่ยนไปเป็น “สินค้า” ตลอดจนการศึกษาถึงมิติของการเมืองเชิงวัฒนธรรมอันหมายถึงการช่วงชิงนิยามความหมาย หรืออำนาจ และอุดมการณ์ที่

กำกับความหมายของพยานาที่นำมาใช้เป็นการสร้างความหมาย เพื่อนำไปสู่การสร้างคุณค่าใหม่ที่เกิดขึ้นเพื่อรองรับการท่องเที่ยว โดยกรณีศึกษาที่เกี่ยวข้องกับประเพณีบั้งไฟพญานาคนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นปรากฏการณ์หนึ่งซึ่งมีความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงในหลากหลายมิติ และมีพัฒนาการความเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทและยุคสมัย ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องอาศัยพื้นฐานการทำความเข้าใจกับแนวความคิดต่างๆ ที่เชื่อมโยงกันกับความเปลี่ยนแปลงและมิติที่หลากหลายเหล่านี้ ดังนั้นเพื่อให้เห็นถึงแนวทางในการศึกษาและทฤษฎีในการวิเคราะห์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา จะได้กล่าวถึงแนวคิดต่างๆ เพื่อเป็นกรอบแนวทางในการศึกษาดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเรื่องโลกาภิวัตน์

การกล่าวถึง “กระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็นสินค้า” ส่วนสำคัญอันหนึ่งที่ทำให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว คือ “กระแสโลกาภิวัตน์” ซึ่งเป็นกระแสหนึ่งที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อสังคมและวัฒนธรรมประเพณีในปัจจุบัน โดยแนวคิดเรื่องโลกาภิวัตน์ (Globalization) ส่วนหนึ่งได้ถูกอธิบายผ่านแนวคิดของแม็คลูฮาน (M.McLuhan) ที่ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของโลกในศตวรรษที่ 21 ว่า เศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม และการรับรู้ข่าวสารสามารถเชื่อมโยงถึงกันหมด หรือสังคมโลกได้ถูกย่อลงจนเป็นเสมือนหมู่บ้านเดียวกัน หรือเรียกอีกอย่างว่า “หมู่บ้านโลก” (Global village)²⁸ กล่าวคือ อุปสรรคในเรื่องเกี่ยวกับกาลเทศะหรือเวลา และพื้นที่ (time-space) ไม่ได้เป็นปัญหาอีกต่อไป เนื่องจากปัจจัยหนึ่งคือการพัฒนาของเทคโนโลยีสื่อสารสมัยใหม่ช่วยให้ช่วงห่างของมิติด้านเวลาและพื้นที่นั้นหดแคบลงมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าในยุคของโลกาภิวัตน์นั้นได้สร้างพื้นที่ของความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับโลกให้มีความเข้มข้นมากขึ้นเรื่อยๆ ยกตัวอย่างเช่น การเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement) เกี่ยวกับประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อม อย่างเช่นการตระหนักถึงภาวะ “โลกร้อน” ที่ส่งผลต่อการรับรู้ (perception) ทำให้กลุ่มคนต่างๆ ทั่วโลกหันมาสนใจและใส่ใจในประเด็นปัญหาเดียวกัน จนเริ่มที่จะมีการเคลื่อนไหวรณรงค์ร่วมกัน เป็นต้น

ในแง่มุมทางรัฐศาสตร์เองก็ได้มีการกล่าวถึงโลกาภิวัตน์ว่ามีผลกระทบต่อแนวคิดเรื่องรัฐชาติในอดีต กล่าวคือ การพัฒนาทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะระบบตลาดเสรี ในบริบทของ

²⁸ McLuhan, Herbert Marshall, *The global village : transformations in world life and media in the 21st century*, (New York : Oxford University Press, 1992).

โลกาภิวัตน์มีผลทำให้พรมแดนของชาติเริ่มจางหายไป หรืออีกนัยหนึ่งก็คือชาติเริ่มสูญเสียอำนาจอธิปไตย(sovereignty)ของตนเอง เช่น มีการเกิดบริษัทข้ามชาติ และสถาบันทางการเงินระหว่างประเทศขึ้นแทน ซึ่งทำให้รัฐไม่สามารถควบคุมระบบเศรษฐกิจในตัวเองได้ ในขณะเดียวกันจะเห็นได้ว่าโลกาภิวัตน์มีส่วนสำคัญที่ช่วยสร้างความชอบธรรมให้แก่ระบบตลาดเสรีของโลกด้วย ซึ่งมีผลทำให้ระบบทุนนิยมตะวันตกมีความเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น โดยลักษณะของการเชื่อมโยงดังกล่าวนี้จึงไม่ต่างอะไรไปจากแนวคิดของจักรวรรดินิยม(imperialism) เพียงแต่เปลี่ยนจากการล่าเมืองขึ้นทางพรมแดนแบบในอดีต มาใช้การล่าเมืองขึ้นทางเศรษฐกิจโดยผ่านระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมแทน²⁹

แนวทางการอธิบายในลักษณะนี้นอกจากจะช่วยทำให้เห็นประเด็นสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างโลกาภิวัตน์กับรัฐชาติแล้ว อันโทนี กิดเดนส์ (Anthony Giddens) ยังได้อธิบายเพิ่มเติมถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นของโลกาภิวัตน์ต่อรัฐชาติอีกลักษณะหนึ่งที่น่าสนใจว่า ไม่ว่ารัฐชาติจะดำรงอยู่หรือไม่ก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากโลกาภิวัตน์ที่ตามมา ก็คือ

1) โลกาภิวัตน์ได้ดึงเอาอำนาจอธิปไตยและอิทธิพลต่างๆ ที่รัฐ รวมถึงอำนาจของชุมชนท้องถิ่นไปสู่เวทีในระดับโลก โดยเฉพาะอำนาจในการควบคุมทางเศรษฐกิจ

2) ในแง่หนึ่งโลกาภิวัตน์ได้ทำให้เกิดลักษณะของการต่อต้านจนทำให้อำนาจอธิปไตยเคลื่อนย้ายลงไปสู่ในระดับชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น ด้วยการที่ชุมชนต่างๆ มีอิสระในการกำหนดอัตลักษณ์ตัวตน(identity) ทางวัฒนธรรมได้มากขึ้น

และ 3) โลกาภิวัตน์ทำให้เกิดการแพร่กระจายข้ามพรมแดนของประเทศและทำให้เกิดเขตแดนใหม่ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม³⁰ ซึ่งแนวการอธิบายนี้เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เห็นอีกชั้นหนึ่งว่า โลกาภิวัตน์นั้นไม่เพียงแต่ส่งผลต่อการกำหนดตัวเองของรัฐชาติ แต่ยังมีผลต่อความสัมพันธ์ในระดับอื่นๆ ตามมา เช่น ในระดับของชุมชนท้องถิ่นเองด้วย

²⁹ เอก ตั้งทรัพย์วัฒนา, “Globalization/โลกาภิวัตน์,” ใน คำและความคิดในรัฐศาสตร์ร่วมสมัย, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), น.119.

³⁰ Giddens, A., The Third Way : The Renewal of Social Democracy, (Cambridge : Polity, 1998), p.31-

ขณะเดียวกัน อาจัน อับปาดูไร (Arjun Appadurai) ก็ได้นำเสนอในประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับโลกาภิวัตน์ที่มีผลต่อมิติทางด้านวัฒนธรรมว่า โลกาภิวัตน์ได้ทำให้เกิดการไหลเวียนทางวัฒนธรรม (Global Cultural Flows)³¹ กล่าวคือ กระแสโลกาภิวัตน์ได้พัฒนาให้คนต่างชาติพันธุ์ต่างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม ต่างสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนเทคโนโลยีรูปแบบต่างๆ ข่าวดารข้อมูล เงินทุน ซึ่งสามารถข้ามพรมแดนรัฐชาติ ด้วยอัตราความเร็ว ปริมาณ และทิศทางที่อำนาจรัฐไม่อาจจะควบคุมได้อีกต่อไป และโลกาภิวัตน์ก่อให้เกิดวัฒนธรรมมวลชนระดับโลกในรูปแบบต่างๆ ในการต่อสู้เพื่อค้นหาอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมท้องถิ่น ในขณะเดียวกันโลกาภิวัตน์ก็เป็นกระแสที่ทำให้ประชากรโลกที่ต่างชาติพันธุ์ ภาษา ศาสนา ผิวพรรณ และวัฒนธรรม ได้มีโอกาสติดต่อเชื่อมโยงถึงกันและกันมากขึ้น ซึ่งสามารถแบ่งกระแสการไหลเวียนของวัฒนธรรมโลก (Global Cultural Flows) ออกเป็น 5 มิติด้วยกัน³² ได้แก่

- 1) Ethnoscapes เป็นกระแสความเคลื่อนไหวของผู้คน เช่น นักท่องเที่ยว กลุ่มคนย้ายถิ่น ผู้ลี้ภัย ผู้หนีภัยการเมือง แรงงานข้ามประเทศ เป็นต้น
- 2) Technoscapes หมายถึง การเคลื่อนย้ายและการไหลเวียนข้ามพรมแดนประเทศและขอบเขตอื่นๆ ของเทคโนโลยีต่างๆ ทั้งที่เป็นเทคโนโลยีขั้นสูงและขั้นต่ำ เทคโนโลยีการผลิตและเทคโนโลยีการสื่อสาร
- 3) Finanscapes เป็นเรื่องของการไหลเวียนเงินจำนวนมหาศาลด้วยเวลาอันรวดเร็วผ่านตลาดแลกเปลี่ยนเงินตรา ตลาดหุ้นในประเทศ และตลาดซื้อขายสินค้าล่วงหน้า
- 4) Mediascapes เป็นมิติของการกระจายและขยายตัวของสื่ออิเล็กทรอนิกส์ในการผลิตสร้างและแพร่ข่าวสาร สัญลักษณ์ต่างๆ ไปทั่วทุกมุมโลก
- 5) Ideoscapes เป็นการเคลื่อนย้าย การกระจายตัว และการไหลเวียนของความคิด ความเข้าใจและอุดมการณ์ความเชื่อต่างๆ ผ่านภาพและสัญลักษณ์หลากหลายที่แพร่กระจายโดยสื่อออกไปทั่วโลก

³¹ Appadurai, Arjun, *Globalization*, Durham, (N.C. : Duke University Press, 2001).

³² วัฒนา สุกันต์, *โลกาภิวัตน์*, (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการสภาพัฒน์แห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2548), น.49.

มิติต่างๆ เหล่านี้ก่อให้เกิดกระแสของการไหลเวียนวัฒนธรรม โดยอุปมาอุปไมยมองว่าการไหลเวียนดังกล่าวนี้ไม่จำเป็นที่จะต้องไหลไปตามทิศทางหรือเส้นทางที่กำหนดหรือควบคุมโดยความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่กระแสการไหลเวียนของวัฒนธรรมสามารถที่จะไหลไปได้หลายๆ ทิศทางพร้อมๆ กัน ดังเช่น การแพร่กระจายของแฟชั่น การแต่งกาย เพลง ซึ่งมีทั้งการไหลเข้ามาทั้งของตะวันตก และขณะเดียวกันก็ไหลบ่ามาจากตะวันออกด้วย การไหลบ่าเหล่านี้จึงไม่มีทิศทางที่แน่นอน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าโลกาภิวัตน์ จะเป็นกระแสที่ทำให้รัฐไม่สามารถที่จะกำหนดตัวเองได้ หรือถูกลดบทบาทของตนเองลง โดยเฉพาะอำนาจการควบคุมทางเศรษฐกิจ ทำให้เกิดการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมในมิติต่างๆ ที่รัฐชาติไม่สามารถเป็นตัวกำหนดได้ แต่ก็เชื่อว่าโลกาภิวัตน์ จะเป็นกระแสที่ไม่ถูกต้องด้าน เพราะในด้านหนึ่งกระแสโลกาภิวัตน์ก็ได้สร้างผลกระทบในเชิงลบ โดยเฉพาะพฤติกรรมแสวงผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจของกลุ่มทุนและบริษัทข้ามชาติที่มักมีการโยกย้ายฐานการผลิตเพื่อลดต้นทุน ซึ่งย่อมจะส่งผลกระทบต่อกรณีของการกดขี่ขูดรีดแรงงานในประเทศกำลังพัฒนา หรือแม้แต่การคำนึงถึงการพัฒนาทางเศรษฐกิจอุตสาหกรรมเป็นหลัก โดยที่ไม่คำนึงถึงความรับผิดชอบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม ซึ่งกล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่าเป็นลักษณะของกระบวนการพัฒนาให้เป็นสมัยใหม่แบบตะวันตกที่ย่อมถูกมองได้ว่าการพัฒนาในลักษณะนี้อาจไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตที่มีความแตกต่างกันหรือวิถีทางประเพณีและวัฒนธรรมที่มีความแตกต่างหลากหลายของแต่ละพื้นที่ ซึ่งลักษณะผลกระทบที่เกิดขึ้นต่างๆ เหล่านี้ ทำให้เกิดกลุ่มขบวนการต่อต้านโลกาภิวัตน์ (anti-globalist) ขึ้นจำนวนมากจากนักกิจกรรมเคลื่อนไหว โดยเฉพาะในหมู่นักพัฒนาที่ทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชน (non-governmental organization –NGOs) ที่มีการต่อต้านกระแสโลกาภิวัตน์ในลักษณะดังกล่าวนี้อย่างต่อเนื่อง³³ และเป็นผลทำให้เกิดกระแสของท้องถิ่นนิยม (localism) หรือการให้ความสำคัญของวัฒนธรรมภายในชาติมากขึ้น ดังที่เกิดแนวคิดที่เรียกว่า “แนววัฒนธรรมชุมชน”³⁴ เป็นต้น แต่กระนั้นการพัฒนาโดยเน้นทางด้านเศรษฐกิจแบบ

³³ กนกรัตน์ เลิศสุสกุล, “non-governmental organization(NGO)/องค์กรพัฒนาเอกชน,” ใน คำและความคิดในรัฐศาสตร์ร่วมสมัย (เล่ม 2), (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551), น.195-200.

³⁴ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534).

ตะวันตกก็ยังคงถือเป็นกระแสหลักของการพัฒนา ดังนั้นกระบวนการเปลี่ยนแปลงโดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่แบบตะวันตกที่เกิดขึ้นในบริบทของโลกาภิวัตน์นี้เอง ที่อาจกล่าวได้ว่า มีผลสำคัญอย่างยิ่งที่ส่งผลต่อการกำหนดวัฒนธรรม ประเพณี และอัตลักษณ์ดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่นที่ต้องการการปรับตัวเพื่อสามารถนำมาใช้ให้สอดคล้องต่อกระแสการพัฒนาที่เกิดขึ้นในบริบทของโลกาภิวัตน์ได้ ดังเช่น การปรับเปลี่ยนรูปแบบการท่องเที่ยวที่นำวัฒนธรรมประเพณีมาเป็นสินค้า เป็นต้น

2. แนวคิดเรื่องทุนวัฒนธรรม

การปรับเปลี่ยนในบริบทของโลกาภิวัตน์ได้แสดงให้เห็นอีกด้านหนึ่งว่า การต่อสู้หรือความขัดแย้งที่เกิดขึ้นของโลกปัจจุบันได้เปลี่ยนจากการต่อสู้เพื่อแย่งชิงทรัพยากรแบบจักรวรรดินิยมเดิมหรือการต่อสู้เพื่อแข่งขันกันทางอุดมการณ์ภายใต้บริบทของสงครามเย็น ไปเป็นการต่อสู้บนความขัดแย้งโดยมีต้นตอพื้นฐานทาง “วัฒนธรรม” โดยการอธิบายในแนวทางนี้เป็นการอธิบายตามแนวของแซมมวล ฮันติงตัน (Samuel P. Huntington) ที่อธิบายไว้ในบทความเรื่อง “The Clash of Civilizations”³⁵ ซึ่งเป็นการคาดการณ์ถึงปรากฏการณ์ของการเมืองโลกในอนาคตที่จะมีการปะทะกันทางอารยธรรม โดยนัยหนึ่งแสดงให้เห็นว่าในบริบทของการเมืองโลกนั้น “วัฒนธรรม” ถือเป็นพื้นฐานที่สำคัญมากในการที่จะศึกษาทำความเข้าใจ โดยเฉพาะการทำความเข้าใจต่อลัทธิจักรวรรดินิยมใหม่(neo-imperialism)ในบริบทของโลกาภิวัตน์ที่รัฐชาติแบบเดิมนั้นเริ่มลดบทบาทลง ขณะที่วัฒนธรรมที่เคยมีความแตกต่างหลากหลายนั้นมีแนวโน้มที่จะอาจมีความสอดคล้องเหมือนกันในลักษณะของการเชิดชูคุณค่าที่เป็นสากลนิยม(universalism) โดยลักษณะที่ว่านี้ ฮันติงตันเห็นว่าคุณค่าดังกล่าวนี้คือคุณค่าที่เป็นแบบตะวันตก ซึ่งมีแนวโน้มที่จะถูกยกระดับให้เป็นคุณค่าสากล (และฮันติงตันเองก็ไม่เห็นด้วยหากจะเกิดคุณค่าในลักษณะนี้ขึ้น)

ในกระแสโลกาภิวัตน์อาจกล่าวได้ว่า คุณค่าลักษณะที่เป็นสากลนี้ประสบความสำเร็จในแง่ของกระบวนการทำให้เป็นสมัยใหม่(modernization) ซึ่งจะเห็นได้ว่าสังคมโลกในยุคสมัยใหม่มี

³⁵ Huntington, Samuel P., “The Clash of Civilizations?,” in *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, (Summer 1993), pp.22-49.

วัฒนธรรมที่ผูกติดอยู่กับ“ลัทธิบริโภคนิยม”(consumerism) โดยนัยของวัฒนธรรมแบบบริโภคนิยมนี้มีได้เป็นเพียงการยึดติดกับการบริโภควัตถุเท่านั้น แต่คือลักษณะของการรุกทางวัฒนธรรมแบบใหม่ เช่น การเกิดวิถีชีวิตแบบใหม่หรือเกิดวิถีการบริโภคเพื่อสร้างคุณค่าตามแบบวัฒนธรรมตะวันตก หรือกระทั่งส่งผลไปถึงการขยายตัวของชุมชนเป็นเมืองใหม่ การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างประชากรและครัวเรือน เป็นต้น³⁶

ภายใต้บริบทดังกล่าว การศึกษาและวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมจึงนับเป็นหัวใจที่สำคัญเป็นอย่างยิ่งในการทำความเข้าใจต่อสังคมการเมืองโลกในปัจจุบัน ที่วัฒนธรรมในแง่หนึ่งถือได้ว่าเป็นต้นทุน หรืออาจเรียกอีกอย่างได้ว่าวัฒนธรรมก็คือ “ทุน”

โดยการอธิบายถึงแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมคือทุนนี้ นักคิดคนหนึ่งที่กำลังกล่าวถึง คือ ปีแอร์ บูร์ดิเอดิเออ (Pierre Bourdieu) ที่ได้นำเสนอในบทความชื่อ “The Forms of Capital”³⁷ ซึ่งได้อธิบายถึงแนวคิดเรื่อง “ทุนวัฒนธรรม”(cultural capital) ว่า ในยุคสมัยใหม่สามารถที่จะแบ่งทุนออกได้เป็นพื้นฐาน 3 ประเภท ได้แก่ ทุนเศรษฐกิจ ทุนวัฒนธรรม และทุนสังคม โดยทุนทางเศรษฐกิจนั้นสามารถเปลี่ยนเป็นเงินตราได้ในทันที ขณะเดียวกันกับที่ทุนวัฒนธรรมและทุนทางสังคมเอง ก็สามารถเปลี่ยนแปลงเป็นต้นทุนทางเศรษฐกิจได้เช่นเดียวกัน โดยไม่แตกต่างจากทุนทางเศรษฐกิจเท่าใดนัก

การวิเคราะห์ทุนวัฒนธรรม บูร์ดิเอดิเออได้เน้นที่จะศึกษาวิเคราะห์กับระบบชนชั้นในสังคม ที่โครงสร้างทางสังคมเอื้อประโยชน์ให้กับชนชั้นที่มีต้นทุนทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นแนวคิดที่สามารถอธิบายได้ว่าทุนวัฒนธรรมเป็นเรื่องที่เชื่อมโยงกับเรื่องของชนชั้นและอำนาจ ขณะเดียวกันทุนวัฒนธรรมก็มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ในแง่ของวิถีปฏิบัติ เช่น ขนบธรรมเนียม ธรรมเนียม ค่านิยม รวมทั้งในเรื่องของสุนทรียะ เป็นต้น ที่ถือได้ว่าเป็นต้นทุนที่สามารถเป็นแหล่งอำนาจทางชนชั้น ซึ่งบูร์ดิเอดิเออได้อธิบายลักษณะของทุนวัฒนธรรมดังกล่าวโดยแบ่งออกเป็น 3 สถานะด้วยกัน³⁸ ได้แก่

³⁶ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, วัฒนธรรมคือทุน, (กรุงเทพฯ : พี.เพรส, 2540), น.8-9.

³⁷ Bourdieu, Pierre, ‘the Forms of Capital’, in J.E. Richardson (ed.), Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education, (N.Y. : Greenwood Press, 1986).

³⁸ อมรา พงศาพิชญ์, “cultural capital/ทุนวัฒนธรรม,” ใน คำและความคิดในรัฐศาสตร์ร่วมสมัย (เล่ม 2), น.53-54.

1) สภาวะของตัวตน(embodied state) ที่จะเกิดจากการปลูกฝังอบรมเลี้ยงดู การบ่มเพาะผ่านการสร้างสมคุณลักษณะต่างๆ ทั้งความคิด โลกทัศน์ การสะสมสิ่งที่ได้เรียนรู้ในช่วงของการเติบโต จนเป็นจิตความชอบและค่านิยมส่วนตัวที่สะสมเรื่อยมา ทุนวัฒนธรรมในสภาวะนี้ บางครั้งอาจมีลักษณะที่ได้มาแต่กำเนิด เช่น ฐานะทางสังคม รูปร่างหน้าตา บุคลิก ฯลฯ ที่มีส่วนสนับสนุนหรือกำหนดแนวทางการเพิ่มทุนทางวัฒนธรรม กระนั้นสภาวะนี้ก็ยังไม่ชัดเจนในแง่ของการถูกตีค่าทางเศรษฐกิจ เนื่องจากเป็นลักษณะของการให้ความหมายในเชิงสัญลักษณ์คล้ายกับเป็นตัวกำหนดการให้คุณค่าต่อบุคคลที่มีทุนวัฒนธรรมในสภาวะนี้ให้มีสถานะอยู่เหนือกว่า หรือได้รับการยกย่องเป็นพิเศษในสังคม ตัวอย่างเช่น ในกรณีของชนชั้นสูงที่ถูกมองว่ามีคุณสมบัติเหนือบุคคลทั่วไป

2) สภาวะที่เป็นรูปธรรมชัดเจน(objectified state) หรือวัฒนธรรมที่เป็นตัววัตถุ เช่น หนังสือ งานศิลปะ รวมทั้งสิ่งของเครื่องใช้ สิ่งประดับทั้งที่มีค่าและไม่มีค่าต่างๆ ซึ่งวัตถุทางวัฒนธรรมเหล่านี้โดยทั่วไปอาจมีมูลค่าในทางเศรษฐกิจอยู่แล้ว แต่สิ่งที่สำคัญกว่านั้นคือผู้บริโภคต้องมีทุนวัฒนธรรมในสภาวะตัวตน(embodied state)เป็นองค์ประกอบ เพราะการมีเงินเพื่อซื้อสิ่งของที่เป็นวัตถุสิ่งของอย่างเดียวนั้นไม่เพียงพอที่จะทำให้วัตถุนั้นเป็นทุนวัฒนธรรมได้ ดังนั้นทุนวัฒนธรรมในสภาวะที่เป็นรูปธรรมจึงต้องอาศัยคุณสมบัติทางสัญลักษณ์ประกอบกันด้วย

3) สภาวะที่เป็นสถาบัน(institutionalization state) เป็นสภาวะที่ทุนวัฒนธรรมอยู่ในระบบการให้คุณค่าเรื่องของสถาบัน เช่น การได้รับการศึกษาโดยสถาบันการศึกษาที่ได้รับการยอมรับจากสังคม ซึ่งสามารถแปลงเป็นทุนทางเศรษฐกิจเพื่อเข้าสู่ตลาดแรงงานได้ กล่าวคือ ระบบการให้คุณค่าเรื่องของสถาบัน เป็นทุนทางวัฒนธรรมที่ช่วยสร้างคุณสมบัติ บุคลิก ความเป็นตัวตนให้แก่บุคคลนั้นได้ด้วย

โดยทั้ง 3 สภาวะที่กล่าวถึงนี้ เป็นตัวอย่างการอธิบายของบูร์ดิเยอที่ต้องการชี้ให้เห็นถึงวัฒนธรรมในแง่ของทุน ที่ในแง่หนึ่งถือเป็นโครงสร้างทางอำนาจที่สำคัญของกลุ่มอำนาจในสังคมที่จะดำรงไว้ซึ่งสถานภาพและอำนาจทางสังคม ซึ่งเป็นแนวการอธิบายในการทำความเข้าใจเรื่องของระบบชนชั้น ที่ฐานะทางสังคม และการศึกษา ได้ถือเป็นต้นทุน หรือเครื่องมือที่ทำให้เข้าสู่อำนาจ และอาชีพที่ต้องการ หรือมีส่วนได้ประโยชน์จากทุนทางเศรษฐกิจมากกว่าผู้อื่น เป็นต้น³⁹

³⁹ เรื่องเดียวกัน. น.55.

แม้กรอบการอธิบายเรื่องทุนวัฒนธรรมของบูร์ดิเอดีเย่จะเป็นการมองในมิติของโครงสร้างอำนาจทางชนชั้นภายในสังคม แต่ภายใต้กรอบการอธิบายดังกล่าวนี้ก็ได้เผยให้เห็นในแง่หนึ่งว่า “วัฒนธรรม” ในบริบทของสังคมสมัยใหม่ถือเป็นตัวแปรหรือเครื่องมือสำคัญในการกำหนดหรือสร้างอำนาจได้ ซึ่งไม่ต่างไปจากสิ่งที่ฮันดิ้งตันพยายามนำเสนอในเรื่องของมิติปัญหาความขัดแย้งของโลกในอนาคตที่จะอยู่ภายใต้ความขัดแย้งบนพื้นฐานของการต่อสู้และปะทะกันทางอารยธรรม ซึ่งวัฒนธรรมได้กลายเป็นตัวแปรสำคัญในการสร้างอำนาจของจักรวรรดินิยมแบบใหม่ และในอีกด้านหนึ่งวัฒนธรรมก็ถือเป็นทุนอันหนึ่งที่จะเป็นรากฐานสำคัญของประเทศกำลังพัฒนาในการดำรงอยู่ภายใต้การรุกรานทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะวัฒนธรรมจากตะวันตก ซึ่งในบริบทเช่นนี้ถือได้ว่าการศึกษาคูโครงสร้างอำนาจทางสังคมในปัจจุบันจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องหันมาให้ความสำคัญในเรื่องของวัฒนธรรมเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการศึกษา ที่มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าเรื่องของการเมือง และเศรษฐกิจ

ด้วยเหตุนี้ ในปัจจุบันจึงมีการหันมาให้ความสนใจที่จะศึกษามิติทางวัฒนธรรมกันมากขึ้น ดังเช่นที่มีการศึกษาที่เรียกกันว่า “วัฒนธรรมศึกษา”(cultural studies) ที่ถือได้ว่าเป็นแนวทางการศึกษาที่กำลังได้รับความสนใจอย่างยิ่ง ดังที่ได้มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าในสังคมปัจจุบันสถานภาพของ “วัฒนธรรม” มีความสำคัญเพิ่มขึ้นทั้งในโลกวิชาการและในโลกแห่งความเป็นจริง⁴⁰ กล่าวคือ ในโลกแห่งความเป็นจริง วัฒนธรรมเป็นเรื่องที่แทรกซึมอยู่ในทุกมิติของชีวิตของผู้คนทั้งในแง่ของวิถีชีวิตที่เป็นปัจเจกบุคคลหรือกิจกรรมที่กระทำร่วมกันในสังคม จนกล่าวได้ว่ากิจกรรมการบริโภคทางวัฒนธรรมถือเป็นอุตสาหกรรมที่ขยายตัวรวดเร็วอย่างยิ่งในบริบทสมัยใหม่ ส่วนในโลกวิชาการนั้น กล่าวได้ว่า “วัฒนธรรม” ถือเป็นเกณฑ์พิจารณา(category) ที่สำคัญในการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ในบริบทต่างๆ ดังเช่นที่เกิดคำถามต่างๆ ขึ้นมาใหม่ เช่น คำว่า วัฒนธรรมองค์กร วัฒนธรรมการท่องเที่ยว เป็นต้น

ส่วนในงานศึกษาเรื่องวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นทุน หรือเชื่อมโยงกับแนวคิดของแนวการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมในบริบทที่วัฒนธรรมได้กลายเป็นเครื่องมือหนึ่งในการครอบงำ ได้แก่งานของชัยอนันต์ สมุทวณิช เรื่อง “วัฒนธรรมคือทุน” โดยชัยอนันต์ได้กล่าวถึงแนวคิดเรื่องนี้ว่า

⁴⁰ กาญจนา แก้วเทพ, “สื่อและวัฒนธรรมศึกษากับสังคมไทย,” รัฐศาสตร์สาร ปีที่ 23 ฉบับที่ 3 (2545), น.51.

ในบริบทของสังคมแบบอุตสาหกรรมที่มีการครอบงำทางวัฒนธรรมจากตะวันตก วัฒนธรรมก็ยังคงเป็นทุนที่ไม่เคยสูญสลายไปไหน วัฒนธรรมถือเป็นทุนทางสังคมซึ่งมีมาก่อนที่จะเกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรม และไม่สามารถที่จะทำลายได้หากว่ามีการรักษาและสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมต่อไป โดยวัฒนธรรมเป็นทุนชนิดหนึ่งที่สามารถสืบสานในลักษณะของ cultural stock⁴¹ ที่สามารถรักษาความมั่งคั่งและมั่นคงทางจิตวิญญาณแม้จะตกอยู่ในการครอบงำของอำนาจ หรือภายใต้อิทธิพลของอำนาจอื่นๆก็ตาม ดังนั้นในทัศนะของชยอนันต์ การรักษาสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรม ที่ถือเป็นทุนเดิมของรัฐขนาดเล็กจึงถือเป็นแนวทาง และยุทธศาสตร์ที่สำคัญในการต่อสู้หรือทานกับกระแสโลกาภิวัตน์ และกระแสการทำให้เป็นตะวันตก หรือ อัสตงคตานุวัตร (westernization) ได้

นอกจากนี้งานของชยอนันต์ ยังเป็นงานชิ้นหนึ่งที่ช่วยสะท้อนให้เห็นถึงแนวโน้มของกระบวนการที่วัฒนธรรมในฐานะของทุนนั้น ได้เปลี่ยนสถานะไปเป็น “สินค้าทางวัฒนธรรม” โดยได้อธิบายว่า แม้ทุนทางวัฒนธรรมนั้นจะเป็นสิ่งที่คิดเป็นมูลค่าหรือเป็นตัวเงินได้ยาก แต่วัฒนธรรมในฐานะที่เป็นทุนนี้เอง เป็นสิ่งที่ทุนทางเศรษฐกิจสามารถพึ่งพาได้ ด้วยการผลิตสินค้าและบริการ โดยที่นำไปผนวกกับคุณค่าในเชิงสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่แฝงอยู่ในสินค้านั้นๆซึ่งสามารถเพิ่มมูลค่าได้ ดังเช่นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เป็นต้น และในขณะเดียวกันการผลิตสินค้าที่ผนวกคุณค่าทางวัฒนธรรมในบางกรณีก็อาจเป็นการทำลายคุณค่าทางวัฒนธรรมได้ด้วยเช่นกัน⁴² ตัวอย่างเช่น การผลิตเครื่องรางของขลังซึ่งกลายเป็นสินค้าซื้อขายและหากำไร จนทำลายคุณค่าทางด้านศาสนาพุทธไป เป็นต้น

โดยการอธิบายในลักษณะที่ว่านี้ เป็นแนวการอธิบายที่สอดคล้องกันกับการอธิบายในเชิงเศรษฐศาสตร์ที่กล่าวถึงวัฒนธรรมในแง่ของสินค้าทางเศรษฐกิจ ดังที่รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ กล่าวถึงทุนวัฒนธรรมว่า การเติบโตของทุนวัฒนธรรมนั้นเกี่ยวโยงสัมพันธ์กันกับการเติบโตของอุตสาหกรรมที่การผลิตสินค้าและให้บริการได้มีมิติทางวัฒนธรรมเพิ่มขึ้น ทั้งนี้เพราะสินค้าและ

⁴¹ ชยอนันต์ สมุทวณิช, วัฒนธรรมคือทุน, น.20.

⁴² เรื่องเดียวกัน, น.82.

การบริการที่ว่ำนี้นี้มีการฝังตัวของวัฒนธรรม(cultural embodiment) ที่มีลักษณะของสินค้าและบริการที่เพิ่มคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมซึ่งฝังตัวมากับสินค้าและบริการนั้นๆ⁴³ ถือเป็นแนวการอธิบายในลักษณะเดียวกันกับ กรอบแนวคิดเรื่อง “ทุนวัฒนธรรม” ของ บัวร์ดิเอย์ ดังที่กล่าวถึงในตอนต้น

ในงานศึกษาที่ผู้ศึกษาจึงได้นำแนวคิดเรื่องทุนวัฒนธรรมที่กล่าวถึงนี้มาเป็นส่วนหนึ่งในการที่จะวิเคราะห์ถึงการมองวัฒนธรรม ในกรณีศึกษาเรื่องประเพณีบั้งไฟพญานาคที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมที่อาศัยคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่ฝังตัวอยู่ในสินค้าและการท่องเที่ยวนี้ ซึ่งแนวคิดเรื่องคุณค่าเชิงสัญลักษณ์นี้ ผู้ศึกษาจะได้กล่าวถึงต่อไป

3. แนวคิดเรื่องการบริโภคสินค้าเชิงสัญลักษณ์

จากแนวคิดเรื่อง “ทุนวัฒนธรรม”ข้างต้น แสดงให้เห็นว่า “วัฒนธรรม”ถือเป็นแนวคิดที่มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งเนื่องจากวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่แทรกซึมอยู่ในชีวิตประจำวัน และการรักษาสืบทอดวัฒนธรรมในฐานะของทุนยังถือเป็นยุทธศาสตร์ในการต่อสู้ และต้านทานกระแสทุนนิยมและโลกาภิวัตน์ที่มีแนวโน้มของการทำให้ผู้คนยึดถือคุณค่าและการมีวิถีชีวิตและวิถีปฏิบัติในลักษณะที่เป็นคุณค่าแบบสากล(universal value) หรือแบบตะวันตก เช่น การยึดถือคุณค่าในเรื่องการบริโภค หรือ เกิดวัฒนธรรมแบบ “บริโภคนิยม” ขึ้น ซึ่งถือเป็น “วัฒนธรรม” ที่มีอิทธิพลอย่างยิ่งในชีวิตประจำวันของเรา

โดยการกล่าวถึงคำว่า “วัฒนธรรม” นั้นย่อมมีมุมมองที่กล่าวถึงกันในมิติที่หลากหลาย เช่น การมองวัฒนธรรมว่าเป็นสิ่งที่ดำรงแบบอารยธรรม(civilization) การมองวัฒนธรรมแบบที่เป็นเรื่องของความเชื่อ จนถึงการมองวัฒนธรรมว่าเป็นวิถีชีวิตที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไม่คงที่ และในอีกหลายๆความหมายที่ทำให้คำว่า “วัฒนธรรม”นั้นถูกใช้ในลักษณะที่แตกต่างกัน หรือเป็นไปได้ว่าอาจมีลักษณะที่คลุมเครือในการนำมาใช้หรือวิเคราะห์ได้ ดังนั้นจึงเป็นเรื่องจำเป็นที่ต้องให้ความหมายต่อคำว่า “วัฒนธรรม” ก่อน

⁴³ รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, ปาฐกถา “ทุนวัฒนธรรม”, (กรุงเทพฯ : พิ.เพรส, 2539), น.10.

ความหมายของวัฒนธรรมที่จะใช้ในส่วนของการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมการชมบั้งไฟพญานาคนี้ จะเป็นการเน้นการวิเคราะห์วัฒนธรรมในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์(symbolic) กล่าวคือ จะเป็นการพิจารณาวัฒนธรรมในรูปของสัญญาณ(sign) ที่มีความหมาย(meaning)อันเกิดขึ้นจากการประกอบสร้างโดยสังคม(social construct)⁴⁴ ซึ่งมีคุณค่าในเชิงเศรษฐกิจที่สามารถนำมาสร้างมูลค่าได้ การศึกษานี้จะเป็นการอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวโดยจะใช้กรอบการวิเคราะห์วัฒนธรรม ในรูปของสัญญาณ ตามแนวของฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard) ซึ่งเป็นนักคิดที่อธิบายวัฒนธรรมการบริโภคในปัจจุบันว่าล้วนแล้วแต่เป็นการบริโภคในความหมายเชิงสัญญาณแทบทั้งสิ้น กล่าวคือ แนวคิดของโบดริยาร์ด เป็นการมองว่าวัฒนธรรมของการบริโภคในปัจจุบันไม่ใช่การบริโภคเพียงเพื่อสนองตอบความจำเป็นขั้นพื้นฐาน หรือการใช้สอยประโยชน์โดยตรงจากสินค้าอีกต่อไป หากแต่กลายเป็นการบริโภคเชิงความหมาย หรือที่เรียกว่า “การบริโภคเชิงสัญญาณ” (consumption of sign)⁴⁵ ซึ่งมองได้ว่าไม่เพียงแต่ข้าวของเครื่องใช้เท่านั้นที่จะเป็น “สินค้า” ในสังคมของการบริโภค แต่ในแง่หนึ่งการบริโภคสินค้าเชิงวัฒนธรรม เช่น การเลือกชมการแสดง ศิลปะ ประเพณีพื้นบ้าน ฯลฯ ก็ถือเป็นรูปแบบของการบริโภคนิยมได้เช่นเดียวกัน

ในปัจจุบันการบริโภคสินค้าต่างๆของคนทั่วไป “ความต้องการ” สำหรับสังคมบริโภคไม่จำเป็นว่าวัตถุนั้นใช้ทำหน้าที่อะไร แต่เป็นความต้องการ “ความแตกต่าง” ที่มีความแตกต่างใน “ความหมายของสังคม” โดยที่สังคมในปัจจุบันเป็นสังคมที่มีความต้องการอย่างไม่สิ้นสุด ที่อาจไม่ใช่ความต้องการที่แท้จริง แต่เป็นผลมาจากการประกอบสร้างขึ้นของสังคม ดังนั้นการบริโภคจึงสามารถเป็นเรื่องของการสร้างอัตลักษณ์และตัวตนได้ในทางหนึ่ง⁴⁶ โดยทฤษฎีการบริโภคเชิงสัญญาณของโบดริยาร์ด สามารถสรุปในแง่ของวัฒนธรรมการบริโภคสินค้าได้ว่ามี 2 ระดับ ดังนี้

1) ระดับของการใช้ประโยชน์เพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ เช่น ความต้องการเสื้อผ้าเพื่อสวมใส่ หรือความต้องการรถยนต์เพื่อใช้ในการเดินทางระยะไกล เป็นต้น ซึ่งเป็นการบริโภคเพื่ออรรถประโยชน์ของสินค้า

⁴⁴ กาญจนา แก้วเทพ, “สื่อและวัฒนธรรมศึกษากับสังคมไทย,” น.60.

⁴⁵ Baudrillard, Jean. *The Consumer Society: Myths and Structures* (London: SAGE Publication, 1998).

⁴⁶ Ibid., p.7.

2) ระดับการสร้างคุณค่า หมายถึง คุณค่าเชิงสัญลักษณ์ เช่น การชื้อนาฬิกา ซึ่งผู้ซื้อไม่ได้ต้องการแค่ซื้อเพื่อนำมาดูเวลาตามประ โยชน์ใช้สอยเพียงด้านเดียว แต่เป็นการซื้อเพื่อแสดงถึงสถานะของผู้ซื้อ หรือเพื่อสร้างตัวตนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของรสนิยม ความสำเร็จ ฯลฯ

โดยแนวคิดเรื่องการบริ โภคเชิงสัญลักษณ์ นั้น มีจุดเริ่มต้นมาจากทฤษฎีสัญญะวิทยา (semiology) ที่เกิดขึ้นจากนักวิชาการด้านภาษาศาสตร์ คือ แฟร์ดีน็อง เดอ โซซูร์ (F.de Saussure) ที่อธิบายระบบของสัญลักษณ์ที่สังคมสร้างความเข้าใจต่อสิ่งต่างๆ รอบตัว⁴⁷ ต่อมานักคิดคนสำคัญ คือ โรแลนด์ บาร์ตส์ (Roland Barthes) ก็ได้นำแนวคิดของโซซูร์มาพัฒนาต่อในการทำความเข้าใจเรื่องของโครงสร้างอำนาจในสังคม ซึ่งโรแลนด์ บาร์ตส์ อธิบายโครงสร้างอำนาจดังกล่าวนี้ว่าเป็น “มายาคติ”(myth) ที่เป็นกระบวนการของการเปลี่ยนแปลง ลดทอน บิดเบือนฐานะของความหมายเชิงสัญลักษณ์ให้เป็นเรื่องปกติธรรมดาหรือถูกเข้าใจในความหมายแคบๆ อย่างเช่น การบริ โภคสินค้าเชิงสัญลักษณ์ที่ถูกมองว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดาหรือถูกมองเป็นเรื่องของประโยชน์ใช้สอยแบบแคบๆ มายาคติในการอธิบายของบาร์ตส์จึงเป็นเรื่องที่ศึกษาเพื่อเผยให้เห็นถึง “สิ่งที่เกิดขึ้นแต่ไม่นิยมพูดถึง”⁴⁸ เช่น เรื่องของการบริ โภคสัญลักษณ์นั่นเอง

ในแง่หนึ่งการศึกษานี้ จึงเป็นการศึกษาและอธิบายถึง “สิ่งที่เกิดขึ้นแต่ไม่นิยมพูดถึง” นั่นคือ การที่ปรากฏการณ์บัง ใพพญานาคนั้นมักจะถูกพูดถึงในแง่ของความเชื่อ ตำนาน และปรากฏการณ์ธรรมชาติที่เกิดขึ้น แต่อาจไม่นิยมพูดถึงกระบวนการที่พิธีกรรม ความเชื่อ ตำนาน และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นถูกทำให้เป็นสินค้าหรือเป็นความหมายเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งเป็นความหมายที่เปลี่ยนแปลงจากเดิมเพื่อนำมาสู่มิติของการตอบสนองระบบทุนนิยมและตอบสนองวิถีชีวิตรูปแบบใหม่ของการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

⁴⁷ ชีรยุทธ บุญมี, การปฏิวัติศาสตร์ของโซซูร์ : เส้นทางสู่โพสต์โมเดิร์นนิสึม, (กรุงเทพฯ : วิทยา, 2551).

⁴⁸ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, วาทกรรมการพัฒนา อำนาจ ความรู้ ความจริง อัตลักษณ์ และความเป็นอื่น, (กรุงเทพฯ : วิทยา, 2542), น.135.

4. แนวคิดเรื่องกระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็นสินค้า

ดังที่ได้กล่าวไปแล้วตามแนวคิดเรื่องโลกาภิวัตน์ที่ปัจจุบันได้เกิดการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม หรือที่อับปาตูโรเรียกว่าเป็นการไหลเวียนทางวัฒนธรรมโลก(global cultural flows) ซึ่งลักษณะสำคัญประการหนึ่งของผลกระทบที่มาจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ก็คือ การที่กระแสโลกาภิวัตน์ได้ส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมแห่งชาติที่เกิดจากการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมอย่างรวดเร็ว ตามกระแสจากภายนอกที่รุกเข้ามา ไม่ว่าจะเป็นจากเทคโนโลยีสื่อสาร การเคลื่อนย้ายของทุนเศรษฐกิจ จนถึงในแง่ของการแพร่กระจายทางอุดมการณ์และความคิดที่มีแนวโน้มของการไปสู่ลักษณะของการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของโลกที่เป็นเนื้อเดียวกัน(cultural homogenization)⁴⁹ ซึ่งผลที่เกิดขึ้นตามมาประการหนึ่ง ก็คือ การเกิดวัฒนธรรมการบริโภค และกระบวนการที่ทุกสิ่งสามารถแปรเป็นสินค้าได้ ซึ่งเกิดจากการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมภายใต้กระแสของทุนนิยมเสรี ที่กระบวนการผลิตสินค้าได้เริ่มผนวกเอาคุณค่าในมิติด้านทุนวัฒนธรรม(cultural embodiment) เพื่อเข้ามาสร้างมูลค่าในเชิงสัญลักษณ์หรือที่เรียกว่า “สินค้าทางวัฒนธรรม”(cultural products)⁵⁰ ตามแนวคิดเรื่องของทุนทางวัฒนธรรม ดังนั้นจากลักษณะของกระบวนการดังกล่าวการศึกษานี้จึงเน้นความสนใจในการศึกษา กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นจากโลกาภิวัตน์ที่ทำให้วัฒนธรรมประเพณีกลายเป็นเพียงสินค้า (Commoditization)

พัฒนาการของการนำวัฒนธรรมมาเป็นสินค้านั้นจุดเริ่มต้นเกิดขึ้นจากกลไกการขยายตัวของระบบทุนนิยมโลก กล่าวคือ ในแนวการวิเคราะห์เชิงระบบโลก(world system)นั้น กระบวนการพัฒนาของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ได้มีกระบวนการการพัฒนาที่ขยายตัวในหลายระดับ⁵¹ คือ

ขั้นตอนแรก เริ่มต้นจากการเกิดขึ้นของกระบวนการสะสมทุนในระดับโลก ซึ่งเป็นกระบวนการที่ระบบทุนนิยมโลกได้แผ่ขยายตัวออก โดยอาศัยอิทธิพลของลัทธิเสรีนิยมใหม่ (Neo-Liberalism) ที่คัดค้านพรมแดนเรื่องรัฐชาติ ที่การเคลื่อนย้ายไหลเวียนของเงินทุนสามารถทำ

⁴⁹ ธเนศ วงศ์ยานนาวา, ความไม่หลากหลายของความหลากหลายทางวัฒนธรรม, (กรุงเทพฯ : สมมติ, 2552), น.11.

⁵⁰ รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, ปาฐกถา “ทุนวัฒนธรรม”, น.1.

⁵¹ สุธี ประศาสน์เศรษฐ, “การวิเคราะห์เชิงระบบโลก,” ทฤษฎีและความรู้ในยุคโลกาภิวัตน์, (กรุงเทพฯ : วิถีธรรม, 2544), น.35.

ได้โดยง่าย จนทำให้ทุนกลายเป็นปัจจัยการผลิตที่ไร้ขอบเขตทั้งเชื้อชาติและสัญชาติ โดยที่กลุ่มประเทศที่ถือเป็นประเทศศูนย์กลางหรือเป็นประเทศแม่(core) มีอิทธิพลในการทำให้ประเทศรอบนอก(periphery) เข้าเชื่อมกับกระบวนการสะสมทุน(in-coperation) และระบบเศรษฐกิจโลก

ขั้นตอนที่สองของระบบทุนนิยมโลก คือ การสร้างกระบวนการแบ่งงานกันทำในระบบเศรษฐกิจโลก(international division of labor) โดยที่ประเทศศูนย์กลางหรือประเทศแม่พยายามหาประโยชน์จากแรงงานในประเทศรอบนอก ซึ่งหมายความว่า เป็นการอาศัยกลไกตลาดเสรีเข้ามาหาประโยชน์จากแรงงาน ในรูปแบบการใช้แรงงานในการผลิตที่มีต้นทุนต่ำ หรือการป้อนแหล่งวัตถุดิบ ซึ่งทำให้กลุ่มประเทศรอบนอกเข้าสู่ระบบการแบ่งงานกันทำในระดับโลก โดยอยู่ภายใต้การครอบงำโดยประเทศที่เป็นศูนย์กลาง

ขั้นตอนที่สาม หลังจากเข้ามาหาประโยชน์จากแรงงาน ก็พยายามที่จะมาหาประโยชน์จากทุนรูปแบบต่างๆ ที่มีอยู่ในสังคมและในด้านอื่นๆ เพราะเมื่อทุนนิยมพัฒนามากขึ้นก็สามารถสร้างทุนบางอย่างขึ้นมาซึ่งอาจเป็นสถาบันการเงิน เพื่อทำให้เกิดดอกเบี้ยหรือเป็นกลไกที่สามารถดูดซับมูลค่าส่วนเกินจากเขตประเทศรอบนอก เช่น กำไรจากการผูกขาดทางการค้า หรือผ่านอัตราการค้า(terms of trade) เป็นต้น

ขั้นตอนสุดท้ายของพัฒนาการทุนนิยม คือ การมาแสวงหาผลประโยชน์จากวัฒนธรรม กล่าวคือ เป็นกระบวนการที่พยายามเปลี่ยนสิ่งต่างๆ ให้เป็นสินค้า(commodification) รวมทั้งเรื่องของวัฒนธรรม ซึ่งเป็นแนวโน้มระยะยาวในระบบโลกในการแปรสภาพทุกสิ่งให้มีมูลค่าใช้สอย เช่น ในอดีตนั้นเวลาที่ซื้อขายสิ่งของกัน อาจมีการเอาประโยชน์จากการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกัน แต่ปัจจุบันระบบทุนนิยมสามารถหาประโยชน์โดยการเปลี่ยนวัฒนธรรมซึ่งเคยเป็นเรื่องที่มีคุณค่าจิตใจให้กลายเป็นสินค้าได้ ซึ่งอาจถือเป็นพัฒนาการขั้นสุดท้ายสุดของระบบทุนนิยม

ส่วนทางด้านการวิเคราะห์เรื่องทุนทางวัฒนธรรมของรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ ก็เห็นพ้องในเรื่องของพัฒนาการขั้นสุดท้ายของระบบทุนนิยมที่พยายามแปรสภาพทุกอย่างให้เป็นสินค้า แม้กระทั่งเรื่องวัฒนธรรมที่สามารถเปลี่ยนเป็นทุน โดยได้นำเสนอกรอบการอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมเป็นสินค้า ไว้ใน 4 ปัจจัย⁵² ด้วยกัน ได้แก่

1) กระบวนการแปรสรรพสิ่งเป็นสินค้า (commodification or commoditization)
กระบวนการเปลี่ยนนี้ถือเป็นกระบวนการเริ่มต้นของการเติบโตของสินค้าทางวัฒนธรรม กล่าวคือ

⁵² รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, ปาฐกถา “ทุนวัฒนธรรม”, น.17.

“สินค้า” โดยทั่วไปที่หมายถึง วัตถุประสงค์ของที่สามารถซื้อขายกันได้ ซึ่งคุณลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของสินค้า ก็คือ สินค้าจะมีราคาก็ต่อเมื่อมีความต้องการซื้อ เมื่อความต้องการซื้อีมากพอ ก็คุ้มค่าในการจะผลิตสินค้านั้นๆ แต่ความต้องการซื้ออย่างเดียวกันก็ไม่ได้เพียงพอต่อการเปลี่ยนให้วัฒนธรรมกลายเป็นสินค้า ส่วนสำคัญส่วนหนึ่งก็คือการเติบโตของทุนนิยมที่มีบทบาททำให้วัฒนธรรมกลายเป็นสินค้าได้ เมื่อวัฒนธรรมเข้าสู่ตลาด พลังตลาดจะเป็นตัวกำหนดให้เกิดความต้องการหรือกำหนดราคาของวัฒนธรรมหรือเรียกว่าเป็นการสร้างอุปสงค์(demand creation) และการจะทำให้เกิดความต้องการดังกล่าว เกิดขึ้นจากการขยายตัวของลัทธิจักรวรรดินิยมที่ช่วยถ่ายทอดวัฒนธรรมหนึ่งสู่วัฒนธรรมหนึ่งหรือจากประเทศแม่สู่ประเทศอาณานิคมหรือประเทศศูนย์กลาง(core) ไปสู่ประเทศรอบนอก(periphery) โดยวัฒนธรรมที่ถ่ายทอด เช่น วัฒนธรรมทางการเมืองการปกครอง วัฒนธรรมการแต่งกาย การกิน ภาษา ความคิด ฯลฯ ที่ช่วยผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมที่เป็นสากล(internationalization of culture) หรือวัฒนธรรมแบบมหาอำนาจได้กลายเป็นวัฒนธรรมหลักหรือเป็นสากล ตามการขยายตัวของลัทธิจักรวรรดินิยม นอกจากนี้กระบวนการของการใช้สื่อ การโฆษณา การส่งเสริมการขายก็ยังเป็นอีกกระบวนการหนึ่งซึ่งช่วยในการเปลี่ยนแปลงเชิงวัฒนธรรมในสังคม ซึ่งก่อให้เกิดการเลียนแบบในแง่ของการบริโภคที่ทำให้วัฒนธรรมแบบใหม่เกิดขึ้น

2) พาณิชยานุวัตรของวัฒนธรรม (commercialization of culture) นอกเหนือจากการสร้างความต้องการหรืออุปสงค์ในการผลิตสินค้าทางวัฒนธรรมแล้ว กระบวนการที่สำคัญอีกประการ คือ กระบวนการผลิตเพื่อขยาย มิใช่ผลิตเพื่อความจำเป็นอย่างเดียว ฉะนั้นกระบวนการสร้างความต้องการจึงเป็นเรื่องที่สร้างโดยที่มีฐานอันกว้างขวาง กล่าวคือ หากสามารถล่อเมลลให้ผู้คนพากันยอมรับวัฒนธรรมก็จะสามารถขยายอุตสาหกรรมการผลิตสินค้าได้ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด เช่น ความนิยมในวัฒนธรรมการบริโภคอาหารฟาสต์ฟู้ด (fast food) หรือความนิยมในการเล่นกีฬา กอล์ฟ ที่เป็นวิถีชีวิตใหม่ โดยมีการจัดการแข่งขันและสร้างค่านิยมจนทำให้อุตสาหกรรมอุปกรณ์การเล่นกอล์ฟขยายตัวตามมา เป็นต้น ดังนั้นกระบวนการนี้จึงสำคัญอย่างมากในการขยายตัวของอุตสาหกรรมการผลิตสินค้าทางวัฒนธรรม

3) เทคโนโลยีานุวัตรของวัฒนธรรม(technologization of culture) คือ การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีเพื่อให้เกิดผลผลิตใหม่ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลกระทบต่อสังคมในด้านต่างๆ กระบวนการปรับตัวนี้ทำให้มีผลต่อวัฒนธรรม ทำให้โครงสร้างทางวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไป โดยการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีในที่เกิดขึ้นจากส่วนสำคัญ ได้แก่ เทคโนโลยีสารสนเทศ เทคโนโลยีวัสดุภัณฑ์ทันสมัย และเทคโนโลยีชีวภาพ

4) โทรทัศน์นวัตกรของวัฒนธรรม(televisionalization of culture) การพัฒนาในเรื่องเทคโนโลยีต่างๆ ทำให้เกิดการขยายตัวอย่างมากของเครือข่ายและบริการโทรทัศน์ระหว่างประเทศ จนทำให้บทบาทของการบริการโทรทัศน์ระหว่างประเทศกลายเป็นเรื่องที่ไม่อาจปฏิเสธได้ ขณะเดียวกันบทบาทที่ถือเป็นส่วนสำคัญของโลกาภิวัตน์ทางโทรทัศน์ ก็คือ เกิดการขัดเกลาทางวัฒนธรรมเพื่อยอมรับวัฒนธรรมของต่างประเทศ รวมทั้งภายในประเทศเอง ดังนั้นการบริการโทรทัศน์ทั้งระหว่างประเทศและภายในประเทศเองจึงเป็นกลไกสำคัญในการประกอบสร้างความหมายทางวัฒนธรรมขึ้นในสังคม และหากมองในแง่ของการครอบงำจักรวรรดินิยมใหม่ โทรทัศน์ถือเป็นจักรกลสำคัญของระบบจักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรม(cultural imperialism) เช่น วัฒนธรรมการแต่งกาย การบริโภค ระบบคุณค่าและความศรัทธา ซึ่งเกื้อกูลต่อการทำให้วัฒนธรรมนั้นกลายเป็นสินค้า